

Yayına Geliş Tarihi: 20.12.2025

Yayına Kabul Tarihi: 03.02.2026

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Öğün, Tuncay. "Ermeni Teröründe İlk Kurşun: Van Örgütlenmesi ve Çuh Gediği Vakası." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 79 (2026): 71-106.

Araştırma Makalesi

ERMENİ TERÖRÜNDE İLK KURŞUN: VAN ÖRGÜTLENMESİ VE ÇUH GEDİĞİ VAKASI

(THE FIRST SHOT IN ARMENIAN TERRORISM: ORGANIZATIONAL STRUCTURES IN VAN AND THE ÇUH GEDİĞİ INCIDENT)

Tuncay ÖĞÜN*

Öz: Bu çalışma, 19. yüzyılın sonlarında Ermeni ihtilal hareketinin başlıca kurucu merkezlerinden biri olan Van'daki örgütlenme dinamiklerini ve hareketin bilinen ilk silahlı eylemi kabul edilen Çuh Gediği Vakası'nın (1889) anatomisini incelemektedir. Makale, Van'ın demografik yapısı, stratejik sınır konumu ve Kafkasya ile olan temasları nedeniyle radikal fikirlerin erken filizlendiği bir laboratuvar işlevi gördüğünü savunmaktadır. Mıgırđıç Kırımyan'ın dinî-milliyetçi söylemi ile Mıgırđıç Portukalyan'ın seküler-ihtilalci çizgisinin, ilk Ermeni siyasi partisi kabul edilen Armenagan'ın 1885'teki kuruluşuna zemin hazırladığı ortaya konulmaktadır. Armenagan'ın programatik silahlı mücadele kararı, Van'daki askerî eğitim pratikleri ve diaspora ile bağlantılarıyla somutlaşmıştır.

Çalışmanın odak noktası, bu örgütlü yapının ilk silahlı dışa vurumu olan Çuh Gediği çatışmasıdır. Olay, sadece bir asayiş vakası değil, siyasal amaçlı ve örgütlü bir terör eylemi olarak ele alınmaktadır. Eylemin ardından, devletin resmî "politika şekaveti" (terör eylemi) anlatısı ile örgüt sempatizanlarının olayı sıradanlaştıran karşı anlatısı arasında

* ORCID: 0000-0001-5962-4983

Prof. Dr., MSKÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tuncayogun@mu.edu.tr.

şiddetli bir “algı savaşı” yaşanmıştır. Bu mücadele, yerel cemaat içinde derin bir kutuplaşmaya, Vali Halil Bey’in tartışmalı tutuklama hamlelerine ve nihayetinde bir Heyet-i Teftişîye soruşturmasına yol açmıştır.

Makale, Osmanlı idaresinin bu erken dönem ihtilalci tehdit karşısındaki “deşifre sürecini” analiz ederken, diplomatik hassasiyetler, yerel güç çatışmaları ve yargısal zafiyetler gibi yapısal sınırlılıkların operasyonel etkinliği nasıl sekteye uğrattığını göstermektedir. Sonuç olarak Van örneği, geç Osmanlı taşrasında siyasal şiddetin üretimini, devlet tepkisinin karmaşıklığını ve anlamlandırma mücadelelerinin merkezî rolünü anlamak için kritik bir vaka sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Armenagan, Çuh Gediği Vakası, Ermeni İhtilal Hareketi, Ermeni Terörü, Siyasal Şiddet, Van Vilayeti.*

Abstract: *This study examines the organizational dynamics of the Armenian revolutionary movement in Van—one of its principal formative centers in the late nineteenth century—and analyzes what is widely regarded as its first armed action, the Çuh Gediği Incident of 1889. It argues that Van functioned as an early incubator of radical ideas due to its demographic composition, strategic border location, and sustained contacts with the Caucasus. These structural conditions facilitated the early articulation of revolutionary networks and militant political ideas.*

The article demonstrates that the religious-nationalist discourse of Migirdich Khrimian and the secular-revolutionary orientation of Migirdich Portukalian jointly laid the groundwork for the establishment of the Armenagan in 1885, commonly accepted as the first Armenian political party. Armenagan’s programmatic decision to adopt armed struggle materialized through military training practices in Van and its transregional links with the Armenian diaspora, giving the organization an operational capacity beyond local confines.

The central focus of the study is the Çuh Gediği clash as the first armed manifestation of this organized structure. Rather than a mere public order disturbance, the incident is interpreted as a politically motivated and organized act of terror. In its aftermath, a sharp “war of perception” emerged between

the Ottoman state's official framing of the event as political brigandage and counter-narratives advanced by Armenian sympathizers. This struggle generated deep polarization within the local community, controversial arrest initiatives by Governor Halil Bey, and eventually an investigation conducted by a special inspection commission (Heyet-i TeftiŖiye), highlighting the complexities of early state responses to revolutionary violence.

Keywords: *Armenagan, Armenian Revolutionary Movement, Armenian Terrorism, Çuh Gedîği Incident, Political Violence, Van Province.*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetleri arasında özel bir konum işgal eden Van, hem demografik bileşimi hem de stratejik coğrafi konumuyla Ermeni ihtilal hareketinin erken dönem örgütlenmesinde belirleyici bir merkez hâline gelmiştir. Vilayetin bu dönemdeki idari yapısı, merkez ve yakın çevresindeki kazalarda yoğunlaşan kayda değer Ermeni nüfusu¹, köklü kilise-toplum kurumları ve eğitim ağları ile Ermeni toplumsal hayatının bölgesel merkezlerinden biri olarak işlev görmekteydi. Van şehrinde Ermeni nüfusun yalnızca niceliksel ağırlığı değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel alandaki görünürlüğü, modernleşme döneminin siyasal fikirlerinin burada daha hızlı dolaşıma girmesine zemin hazırlamıştır.² Bu görünürlük, özellikle Patrikhane'ye bağlı kurumlar, ruhanî yapılar ve cemaat meclisleri vasıtasıyla şekillenen yerel kamusal alanın siyasal hareketlilik açısından müsait bir zemin üretmesine katkıda bulunmuştur.

Van'ın Ermeni ihtilal hareketi için kritik bir odak noktası hâline gelmesinin bir diğer temel nedeni, vilayetin İran sınırındaki jeopolitik konumudur. Van, Osmanlı-İran sınır hattının kolay geçiş noktalarından birinin merkezinde yer almakta; sınırın her iki tarafında da Ermeni yerleşimlerinin bulunması, vilayeti doğal bir temas bölgesi hâline getirmekteydi. Bu durum, bilhassa İran'ın Hoy, Salmas ve Heftvan gibi yerleşimlerinde faaliyet gösteren Ermeni gruplarının Van'la düzenli ilişki kurmasını kolaylaştırmış; kaçak geçişler, propaganda materyallerinin taşınması, silah temini ve örgütsel koordinasyon bakımından sınır hattı işlevsel bir güzergâha dönüşmüştür. Ermeni ihtilal örgütlerinin erken dönem hücre yapılanmaları açısından Van, bu nedenle hem güvenli geri çekilme bölgeleri hem de faaliyetlerin lojistik hatlarıyla bütünleşen bir merkez olarak öne çıkmıştır.

Bu jeopolitik çerçevenin tamamlayıcı unsuru, vilayetin Kafkasya ve özellikle Erivan hattı üzerinden Rus yönetimiyle kurduğu dolaylı temas kanallarıdır. 19. yüzyıl boyunca Rus idaresinin Kafkasya'da yürüttüğü siyasetin Ermeni

1 Vilayetin demografik yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. Tuncay Öğün, "Van Vilayetinin Demografik Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri (1876-1908)," *Aşk ile Çalınan Yorulmaz - Ali Akyıldız Armağanı* - II, ed. M. Y. Ertuş-İ. Yurdakul-Ö. F. Bölükbaşı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024), 589-600; Sarkis Y. Karayan, "Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914," "Ermeni Van/Vasburagan," *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Serdar Aksoy vd., (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 217-232.

2 Richard G. Hovannisian, "Ermeni Van/Vasburagan," *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Serdar Aksoy vd., (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 9.

toplulukları üzerinde yarattığı etkiler, modern eğitim kurumları, matbuat faaliyetleri ve yeni nesil siyasal kavramların dolaşımı aracılığıyla Van'a ulaşmış; bu nedenle Van, Rusya'dan yayılan seküler, ulusalcı ve örgütlü siyasal düşüncenin Osmanlı coğrafyasındaki en erken karşılık bulunduğu merkezlerden biri olmuştur. Bu etkileşim, yalnızca ideolojik düzeyde değil, örgütsel formasyon açısından da etkili olmuş; Rusya'daki ihtilalci yapılar ve gönüllü birlikler, Van'daki genç kadrolara bir tür model teşkil etmiştir. Bu dinamikler birleştiğinde, Osmanlı topraklarında örgütlü nitelik taşıyan ilk silahlı ihtilalci eylemin Van'da gerçekleşmiş olması tesadüfi olmaktan uzak görünmektedir.

Fikrî Temeller: Kırımıyan ve Portukalyan'ın Van'daki Mirası

Van'da 19. yüzyıl sonlarında beliren siyasal radikalizmin fikrî temelleri ise büyük ölçüde iki önemli figür tarafından şekillendirilmiştir: Vanlı ruhban Mıgırdiç Kırımıyan (1820–1907) ve İstanbul doğumlu eğitimci-aktivist Mıgırdiç Portukalyan (1848–1921). Kırımıyan, “millî uyanış” fikrini dinî söylemle harmanlayan yaklaşımıyla yerel cemaatte güçlü bir mobilizasyon yaratmış; vaazları, eserleri ve halk irfanına yaslanan diliyle Van Ermenileri arasında kolektif kimlik bilincini derinleştirmiştir. Portukalyan ise daha seküler, Avrupaî, örgüt merkezli bir milliyetçi tahayyül üretmiş; yayıncılık faaliyetleri, dernekleşme girişimleri ve eğitim alanındaki reformist çabalarıyla Van'daki genç entelektüel kuşağın siyasal yönelimlerini ciddi biçimde etkilemiştir.³ Bu iki figürün temsil ettiği söylemsel farklılıklar –biri daha muhafazakâr-milliyetçi, diğeri ihtilalci-modernist bir çizgi– Van'daki Ermeni siyasal düşüncesinin çeşitliliğini artırmış, fakat aynı zamanda bölgenin imparatorluk genelindeki muhalif hareketlerle bağını güçlendirmiştir.

Kırımıyan, Ermeni milliyetçiliğinin teşekkül sürecindeki belirleyici konumu nedeniyle Ermeni literatüründe sıklıkla “ihtilalcilerin babası” olarak anılmıştır. 1857'de Van yakınlarındaki Yedikilise (Varak) Manastırı'nda kurduğu matbaa⁴ aracılığıyla yürüttüğü yayıncılık faaliyeti, dinî içerikli metinlerin sınırlarını aşarak açık biçimde siyasallaşmış ve bölgedeki toplumsal hareketliliğin fikrî çerçevesinin oluşumuna doğrudan etki etmiştir.⁵ Özellikle İstanbul'da

3 BOA, Y. MTV, 39/73, lef 4, 1 Mart 1889.

4 BOA, HR. MKT, 203/27, lef 1,2, 3 Muharrem 1274/24 Ağustos 1857.

5 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, (University of California Press, Berkeley ve Los Angeles,

yayımlamaya başladığı Ardzvi Vaspuragan (Van Kartalı) gazetesini Van’da da yayımlamayı sürdürmesi, dinî söylemle harmanlanmış açık isyan çağrıları içeren metinleri üzerinden Ermeni toplumunda “millî uyanış” fikrinin yaygınlaşmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁶

1861’de Muş’taki Surp Garabet Manastırı’na tayin edilen Kırımıyan’ın Van’dan ayrılmasıyla işlevsiz kalan matbaa, 1870’li yılların başında Avrupa’da eğitim gördükten sonra kente dönen bazı Vanlı Ermeni gençlerinin Avrupa’dan getirdikleri ve hükümetçe “zararlı” kabul edilen eserleri tercüme ederek burada bastırmak istemeleri üzerine yeniden gündeme gelmiştir. Osmanlı idaresi bu girişimi, bölgedeki kültürel faaliyetlerin giderek daha belirgin biçimde siyasal bir içerik kazandığının göstergesi olarak değerlendirmiş; söz konusu yayınların ayrılıkçı eğilimleri teşvik edebileceği yönündeki endişeleri gerekçe göstererek matbaayı 1873’te resmen kapatmıştır.⁷

Kırımıyan, 1879’da Van’a döndükten sonra, matbaayı hükümet kararını göz ardı ederek yeniden işletmeye açmış⁸ ve bölgedeki Ermeni köylerini dolaşarak halkı merkezi idareye karşı harekete geçmeye teşvik etmiştir.⁹ Ayrıca Avrupa başkentlerine ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne gönderdiği telgraflarda, Berlin Antlaşması’nda öngörülen reformların uygulanmadığını ve Osmanlı yönetiminin Kürt aşiretlerinin şiddet eylemlerine göz yumduğunu iddia etmiş; bu söylem aracılığıyla büyük güçlerin Osmanlı’nın iç işlerine müdahalesini meşrulaştırabilecek bir uluslararası siyasal zemin yaratmayı amaçlamıştır.¹⁰

Kırımıyan’ın Van’daki etkisinin arttığı bu süreçte, onun düşünsel çizgisinde yetişen Mıgırdıç Portukalyan, bölgedeki Ermeni ihtilal hareketinin ikinci kurucu figürü olarak temayüz etmiştir. İstanbul’daki eğitiminin ardından 1876’da Ararat Cemiyeti adına Van’a gönderilen Portukalyan, Kendirci Mahallesi’ndeki Ermeni okulunda öğretmenliğe başlamış; ancak kısa sürede eğitim faaliyetlerini aşan, açık biçimde siyasal ajitasyona yönelen bir çizgi benimsemiştir.¹¹

California 1975), 54.

6 Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan,” *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1 (2007): 257-289.

7 BOA, HR. MKT, 784/34, 19 Nisan 1289/29 Nisan 1873.

8 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 2, 28 Teşrinievvel 1300/9 Kasım 1884.

9 BOA, DH. MKT, 1340/103, lef 1, 22 Mayıs 1299/3 Haziran 1883.

10 BOA, Y. PRK. AZN., 1/20, lef. 1, 11 Haziran 1880.

11 Nalbandian, *age.*, 90-92; Jean-Louis Mattei, “Mıgırdıç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimhâ),” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 42 (2012): 48-56.

1878’de Van’da kurulan ve silahlı mücadeleyi esas alan ilk Ermeni örgütü olarak kabul edilen Sev Haç (Kara Haç) yapılanmasının kurucu kadrosunda yer alan Portukalyan¹², 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı sırasında Manzume-i Efkâr gazetesine gönderdiği Osmanlı ordusunu karalayan yazılar nedeniyle hakkında başlatılan adli tahkikattan kaçmak üzere önce Tiflis’e, ardından İstanbul’a gitmiştir. Savaş sonrasında Berlin Antlaşması’nın yarattığı yeni diplomatik ortamdan yararlanarak arkadaşı Dacad ile birlikte Van’a dönen Portukalyan, faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bununla birlikte, Portukalyan’ın giderek sertleşen söylemi, şehrin muhafazakâr Ermeni eşrafı arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Özellikle Temmuz 1881’de, halkı kamuya açık ilanlar yoluyla Kendirci’deki okulda düzenlenen toplantılara davet ederek hükümet aleyhinde konuşmalar yapması, bu tepkinin kurumsal bir itiraza dönüşmesine yol açmıştır. Bu çerçevede Kevork Kalaccıyan ve Artin Terzibaşıyan öncülüğündeki eşraf grubu, Portukalyan’ı “milletin Padişah’a bağlılık hissini zedelemekle” itham ederek hem valiliğe hem de Ermeni Patrikhanesi’ne resmî şikâyette bulunmuştur.¹³

Şikâyetler üzerine Portukalyan, Dacad ile birlikte yeniden İstanbul’a kaçmış; ancak Kırımıyan’ın müdahalesi ve Rusya’nın Ermeni asıllı Van Konsolos Vekili Kamsaragan’ın himayesi sayesinde kısa sürede dönmüştür.¹⁴ 1881 yılı sonlarında Petersburg ve Paris merkezli diasporik çevrelerin mali desteğiyle Erek Mahallesi’nde ruhsatsız olarak açtığı Varzhapehanots (Normal Okul), Rus Konsoloslugu’nun koruması altında kısa sürede bir eğitim kurumu olmaktan çıkarak ideolojik kadro üretimine yönelik siyasal bir merkeze dönüşmüştür.¹⁵

Portukalyan’ın halka açık toplantılardaki kışkırtıcı söylemleri ve Rus Konsoloslugu çevresinde sürdürdüğü faaliyetler, Kasım 1884’te öğrencilerini yeni Rus Konsolos Vekilini alkışlamak üzere organize etmesiyle açık bir meydan okuma niteliği kazanmıştır. Bu tutum yalnızca hükümeti değil, mutedil Ermeni eşrafını da tedirgin etmiş; şehir ileri gelenleri, valiliğe gizli başvurularla Portukalyan’ın şehirden uzaklaştırılmasını talep etmiştir.¹⁶

12 Mattei, *age.*, 53.

13 BOA. PRK. AZN, 4/10, lef 2, 11 Kânunuevvel 1305/23 Aralık 1889.

14 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 1, 13 Teşrinisani 1300/25 Kasım 1884.

15 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 2, 28 Teşrinievvel 1300/9 Kasım 1884.

16 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 1, 13 Teşrinisani 1300/25 Kasım 1884.

Bu gelişmeler üzerine ihtilalci faaliyetlere karşı hassasiyeti artan hükûmet, Yedikilise Manastırı'nda izinsiz faaliyet gösteren matbaanın denetim altına alınmak üzere uygun bir yere nakledilmesini ve ruhsatlandırılmasını istemiştir. Ancak Kırımyan, Patriklik döneminde Hariciye Nezareti'nden aldığı izni gerekçe göstererek bu talebi reddetmiş; bu tutum yerel idarenin matbaanın fiilî işlevine dair kuşkularını daha da derinleştirmiştir.¹⁷

Bunun üzerine Van Valiliği, Babîâli'ye başvurarak matbaanın kapatılmasını, Portukalyan'ın ruhsatsız okulunun lağvedilmesini ve kendisinin bölgeden uzaklaştırılmasını istemiştir.¹⁸ Bu girişim, şehirde Kırımyan'ın da sürgün edileceğine dair söylentilerin yayılmasına yol açmış; Kendirli Kilisesi'ne asılan provokatif bildirilerle halkın bu karara karşı harekete geçirilmesi amaçlanmıştır. Ancak söz konusu teşebbüs beklenen toplumsal tepkiyi doğurmamış; aksine, kamu düzenini tehdit eden bu faaliyetler Kırımyan ile Portukalyan'ın birlikte sürgün edilmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁹

Nihayetinde ruhsatsız okul ve matbaa kapatılmış; Kırımyan ile Portukalyan Nisan 1885'te zaptiye refakatinde Van'dan İstanbul'a gönderilmiştir. Bu hadise, Osmanlı idaresinin Van merkezli radikal yapılanmalara karşı gerçekleştirdiği ilk sistematik idarî ve güvenlik müdahalesi olmuştur.

Örgütsel Dönüşüm: Armenagan'ın Kuruluşu ve Stratejik Hedefler

Kırımyan ve Portukalyan, kısa vadede bölgede geniş tabanlı bir Ermeni siyasal hareketi oluşturamamış olmakla birlikte, özellikle genç kuşak üzerindeki ideolojik etkileri, literatürde ilk Ermeni siyasal partisi olarak kabul edilen ve terörü yöntem olarak benimseyen²⁰ Armenagan'ın teşekkülünde belirleyici olmuştur. Nitekim Armenagan, Portukalyan'ın Van'dan sürgün edilmesinden yalnızca birkaç ay sonra, 1885 sonbaharında Mıgırdiç Avedisyan (Terlemezyan)²¹ öncülüğünde Van'daki bir bağ evinde gizlice toplanan dokuz eski öğrencisi tarafından kurulmuştur. Örgütün adını, Portukalyan'ın

17 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 2, 28 Teşrinievvel 1300/9 Kasım 1884.

18 BOA, DH. MKT, 1346/77, lef 1, 13 Teşrinisani 1300/25 Kasım 1884.

19 BOA, DH. ŞFR, 124/11, 13 Aralık 1300/25 Aralık 1884.

20 Nalbandian, *age.*, 101; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Lefkoşa: Rüstem Yayınevi, 2001), 168-169.

21 Avedisyan'ın kısa biyografisi için bkz. Sinan Koçak, *Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): Aşhadank Gazetesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2025, 45.

Marsilya’da yayımlamaya başladığı Armenia gazetesine²² atıfla belirlemesi, hareketin ideolojik sürekliliğini ve Portukalyan’ın sürgün koşullarında dahi devam eden fikrî etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Armenagan, yedi maddeden oluşan programının beşinci maddesinde silahlı mücadeleyi açık bir stratejik tercih olarak benimsemiş; halk arasında öz-savunma bilincinin geliştirilmesi, silah kullanımı ve askerî disiplin eğitimi, mali ve lojistik kaynakların temini ile gerilla birliklerinin teşkili gibi hedefleri sistematik bir çerçevede tanımlamıştır. Bu askerî yapılanmanın altyapısı, Portukalyan’ın Van’daki faaliyetleri sırasında şekillenmiş; yerel Ermeni toplumu açısından yeni olan silahlı eğitimler, dönemin Rusya Konsolos Vekili Binbaşı Kamsaragan tarafından yürütülmüştür. Armenagan kadroları, söz konusu eğitimleri, örgütün öz-savunma doktrinini besleyen ve ilerleyen dönemdeki silahlı faaliyetlerine zemin hazırlayan kurumsal bir çekirdek olarak sürdürmüştür.²³

Kuruluşunun hemen ardından Armenagan, provokatif propaganda yöntemleriyle kamusal görünürlük kazanmayı amaçlamıştır. Kasım 1885’te kilise kapılarına asılan ve yaklaşan bir “sınırsız ayaklanma” çağrısı içeren bildirimler ile halka erzak stoklama tavsiyesinde bulunan yaftalar, örgütün toplumsal korku ve beklenti üretmeye dayalı ajitasyon stratejisini yansıtmaktadır. Bununla eş zamanlı olarak Van Murahhasası Bogos Efendi’yi “hükûmete muhbirlik” ile itham eden propaganda faaliyetleri, hareketin daha erken safhada cemaat içi kutuplaşmayı derinleştirmeye yönelik bilinçli bir çizgi izlediğini ortaya koymaktadır.²⁴

Kırımyan’ın Van’daki mirası ise özellikle ruhban çevreler içinde belirgin bir hizipleşmeye yol açmıştır. Kilise kadroları, “ihtilalci Kırımyan taraftarları” ile “devlet yanlısı Bogos Efendi çevresi” arasında keskin biçimde ayrılmış²⁵; bu gerilim 1886 Temmuz’unda yapılan Ruhanî ve Cismanî Meclis seçimleri sırasında açık şiddet olaylarına dönüşmüştür. Seçim sürecinde yaşanan taşlı ve sopalı çatışmalar ve zaptiyelere yönelik saldırılar, cemaat içi siyasallaşmanın çatışmacı bir düzleme evrildiğini göstermektedir. Dönemin resmî makamları Armenagan’ın varlığından henüz haberdar olmasa da, örgüt mensuplarının

22 Armenia gazetesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mattei, *age.*, 56-74

23 Nalbandian, *age.*, 96-99.

24 BOA, Y. PRK. ASK, 30/6, 18 Teşrinisani 1301/30 Kasım 1885.

25 BOA, Y. MTV, 39/73, lef 4, 1 Mart 1889.

bu şiddet olaylarında Kırımıyan yanlısı gruplarla koordineli hareket ettiklerini tahmin etmek güç değildir.

Seçimi kaybetme ihtimali belirginleşince Kırımıyan yanlıları, zaptiyenin müdahalesini “tüfek ve süngü kullanıldığı” iddiası²⁶ üzerinden siyasallaştırarak mağduriyet söylemi inşa etmiş; bu söylem aracılığıyla murahhaslık seçimlerinin ertelenmesini sağlamıştır. Müteakiben İstanbul Ermeni Patrikhanesi, görevden alınan Bogos Efendi'nin yerine ihtilalci çevrelere daha yakın bir figür olan eski Muş Murahhası Altciyan Kırkor Efendi'yi atamıştır.²⁷ Bu gelişme, Armenagan'ın erken dönem faaliyetlerinin yalnızca yeraltı örgütlenmesiyle sınırlı kalmayıp, cemaatin kurumsal ve temsil mekanizmalarına da nüfuz etmeye başladığını göstermektedir.

Örgütün faaliyet alanı nihayetinde doğrudan devlet otoritesini hedef alan girişimlere doğru genişlemiştir. Kırımıyan ve Portukalyan'ın sürgününde etkili olmuş ve ihtilalci faaliyetlere karşı kararlı bir tutum benimsemiş olan Van Valisi Hamit Paşa'nın Babiâli nezdinde görevden alınması için yapılan teşebbüsler sonuçsuz kalınca, Armenagan çevreleri şiddet repertuarını tırmandırmış; Malta asıllı belediye eczacısı Luigi Damato aracılığıyla suikast planı devreye sokulmuştur.²⁸ Hamit Paşa'nın zehirlenerek öldürülmesi, örgütün mesaj üretmeye dayalı propaganda evresinden seçici şiddete dayalı doğrudan eylem evresine geçişini simgelemektedir. Ancak Mart 1887'de göreve başlayan²⁹ Halil Bey'in benzer sertlikte bir güvenlik çizgisini sürdürmesi, söz konusu suikastın örgüt bakımından *de facto* bir stratejik kazanım üretmediğini ortaya koymuştur.

Deşifre Süreci: Örgüte Yönelik İdarî Tahkikat ve Sınırlılıklar

Halil Bey'in göreve başlamasından yaklaşık dokuz ay sonra, Kırımıyan'ın kardeşi Horno Bağışlıyan Karekin ile Ermeni Okulu öğretmenleri Bırağmaoğlu Mıgırdiç, Kigork Hankiyan ve Ohannes Terlemezyan'ın örgütsel faaliyet yürüttüklerine dair elde edilen istihbarat üzerine Aralık 1887'de gerçekleştirilen ev aramalarında, Armenagan yapılanmasına işaret eden kritik bulgular ortaya çıkarılmıştır. Karekin'in evinde ele geçirilen ve

26 BOA, DH. MKT, 1354/94, 28 Haziran 1302/10 Temmuz 1886.

27 BOA, Y. PRK. UM, 11/28, 29 Kânunusani 1303/10 Şubat 1888.

28 Taner Aslan, “Hamid Paşa'nın Van Valiliği.” *OTAM*, Sayı 40, Güz 2016, 210.

29 BOA, Y. PRK. ASK, 38/109, 8 Mart 1303/20 Mart 1887.

Portukalyan'ın eski öğrencilerinden Markar Pendşinyan tarafından gönderilen mektup, örgütün dış kaynaklı mali destekle kırk kişilik silahlı bir birlik oluşturmayı hedeflediğini göstermiştir. Hankiyan'dan ele geçen bir pusula ise, örgütün Bulgar bağımsızlık hareketini model aldığına işaret etmektedir. Belgelerde "Armenagan" adı açık biçimde geçmemekle birlikte, bulgular Karekin'in yerel örgütlenmede kilit bir aktör olduğu kanaatini güçlendirmiş ve ilgili kişiler bu çerçevede tutuklanmıştır.³⁰

Örgütün bağlantılarını ortaya çıkarmak amacıyla Vali Halil Bey başkanlığında, Müddeiumumi Muavini, Maarif Müdürü ile yeterli sayıda polis ve mütercimden oluşan "Heyet-i Tahkikiye Komisyonu" adıyla özel bir soruşturma birimi teşkil edilmiştir. Komisyonun yürüttüğü aramalar evler, iş yerleri, okullar ve kiliseleri kapsayacak biçimde genişletilmiş; çok sayıda Ermenice belge ve yasak yayın ele geçirilmiş; örgüt üyeliği şüphesiyle tutuklu sayısı yirmiye ulaşmıştır.³¹ Belgelerin süratle incelenilmesi amacıyla Ermeni memurlar da sürece dâhil edilerek tahkikatın kesintisiz ilerlemesi sağlanmıştır.³²

Ele geçirilen siyasî içerikli yayınların kaynağına ilişkin şüpheler, dikkatleri Yedi Kilise Manastırı matbaasına yöneltmiş; Mart 1888'de gerçekleştirilen aramada, gizli bir bölümde yer alan kütüphanede tahminen beş bin cilt kitap ve bin civarında süreli yayın ele geçirilmiştir. İlk incelemeler, materyallerin bir bölümünün Rusya'dan getirildiğini, bir bölümünün ise daha önce resmî mühürle faaliyetten men edilmiş matbaada izinsiz basıldığını ortaya koymuştur. Yapılan ön tasnifte, Kırımın'ın kardeşinin oğlu Horik tarafından kaleme alınmış üç ciltlik bir Ermenice coğrafya kitabı ile bazı Osmanlı vilayetlerinin "Ermenistan" adıyla gösterildiği bir harita tespit edilmiştir. Materyallerin tamamının kısa sürede incelenmesinin mümkün olmaması nedeniyle kütüphane mühürlenmiş, söz konusu kitap ve harita Babiâli'ye gönderilmiştir.³³

Aramalar sırasında, altı aydır manastırda kaçak olarak bulunduğu belirlenen Rusya uyruklu bir şahıs yakalanarak sınır dışı edilmiştir. Olaydan kısa süre sonra, manastır rahiplerinden Vartan, söz konusu kişiyi ihbar ettiği şüphesiyle örgüt mensubu iki kişi tarafından saldırıya uğramış ve yaralanmıştır.³⁴ Bu

30 BOA, Y. A. HUS, 209/18, lef 2, 5 Kânunuevvel 1303/17 Aralık 1887.

31 BOA, Y. PRK. MYD, 8/30, lef 1, 9 Şubat 1304/21 Şubat 1889.

32 BOA, DH. MKT, 1487/32, 7 Şubat 1303/19 Şubat 1888.

33 BOA, MF. MKT, 98/54, 23 Şubat 1303/6 Mart 1888.

34 BOA, Y.PRK. UM, 11/77, 8 Mart 1304/20 Mart 1888.

hadise, örgütün yürütülen soruşturma sürecinde Ermeni cemaatinin devlet makamlarıyla iş birliğini engellemeyi hedefleyen bir sindirme ve gözdağı stratejisi benimsediğini göstermektedir.

Manastırda ele geçirilen yayınların incelenmesi aylar boyunca sürmüştü; bu süreçte Kırımyan'ın Van'daki görev döneminde yayımladığı Artsvi Vaspurakan gazetesinin bir sayısında, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Ruhanî Reisi Piskopos Karekin Sevastyan'a ait ve sakıncalı bulunduğu değerlendirilen bir makaleye rastlanmıştır. Söz konusu metnin Türkçe tercümesiyle birlikte Babiâli'ye gönderilmesi üzerine, bu tür görüşleri benimseyen bir ruhbanın yüksek kilise görevlerinde bulunmasının uygun olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.³⁵

Saray bürokrasisi meseleyi 29 Nisan 1889 tarihli bir komisyon toplantısında ele almış; Sevastyan'ın “zararlı fikirlere” sahip olduğu yönündeki kanaati teyit etmekle birlikte, alınacak tedbirlerin dış müdahaleyi teşvik etmeyecek, diplomatik kriz doğurmayacak ve patrikhane yapısında ani sarsıntılara yol açmayacak biçimde, dolaylı ve ihtiyatlı yöntemlerle uygulanması gerektiğine karar vermiştir.³⁶ Bu yaklaşım, Osmanlı yönetiminin Ermeni meselesine ilişkin politikalarının, Avrupa devletlerinin diplomatik baskıları nedeniyle güvenlikçi refleks ile uluslararası hassasiyet arasında sıkıştığını göstermektedir.

Nihayetinde Van İstinaf Mahkemesi, Rahip Arsin ve Debbağyan'a yönelik siyasî suçlamalar bağlamında yürütülen yargılamalarda, ele geçen delillere dayanarak Kırımyan ve Havran, Hozat ve Hakkâri murahhasası olan yeğeni Mesrob Efendi hakkında da soruşturma açılmasını değerlendirmiştir. Ancak Kırımyan'ın Avrupa nezdindeki nüfuzu ve bu yönde doğabilecek diplomatik sonuçlar dikkate alınarak, valilik aracılığıyla Babiâli'ye danışılmış; Adliye Nezareti, siyasî risk gerekçesiyle Kırımyan hakkında adli sürecin başlatılmasının mahzurlu olduğu görüşüyle dosyayı işleme koymadan kapatmıştır.³⁷

İlerleyen süreçte Kırımyan'ın silahlı örgütlenmelerle ilişkisini teyit eden yeni bulgulara da ulaşılmıştır. 1889 yılı başlarında yapılan bir aramada, birkaç yıl önce Van'ın Alay köyünden Kırımyan'a gönderilmiş ve “isyana bayrağını kaldırmak için silah talebinde bulunan” otuz bir imzalı bir mektubun ele

35 BOA, DH. MKT, 1617/46, 6 Nisan 1305/18 Nisan 1889.

36 BOA, Y. MTV, 38/101, 17 Nisan 1305/29 Nisan 1889.

37 BOA, DH. MKT, 1528/115, 19 Temmuz 1304/31 Temmuz 1888.

geçirilmesi, bu ilişkinin mahiyetini somutlaştıran önemli bir veri ortaya koymuştur. Buna rağmen Kırımyan hakkında adli bir süreç başlatılmaması, Osmanlı idaresinin gerek yerel gerekse uluslararası siyasi baskılar karşısında nüfuz sahibi aktörlere yönelik yaptırım kapasitesinin sınırlılığını bir kez daha gözler önüne sermiştir.³⁸

Soruşturmanın derinleştirilmesiyle, 1881–1882 yıllarında Van Kalesi'nden ve askerî depolardan çalınan silah ve mühimmatın bir bölümünün örgüt mensuplarına aktarıldığı tespit edilmiştir. Müslim ve gayrimüslim tanıklardan elde edilen istihbarata göre, cenaze merasimi görüntüsü altında tabutlara saklanarak kale dışına çıkarılan silahların bir kısmı (yetmiş adet Martini tüfeği) Timuroğlu Galip Paşa'ya ait handa ele geçirilmiş; kalan silah ve mühimmatın ise bir bölümünün ihtilalci Ermeni gruplarına, bir bölümünün de İranlı unsurlara intikal ettiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte Timuroğulları ailesinin bölgesel nüfuzu sayesinde meseleye yalnızca yüzeysel bir tahkikat yürütüldüğü ve sürecin bilinçli biçimde zamana yaydırıldığı tespit edilmiştir.³⁹

Tüm bu somut bulgulara rağmen Armenagan örgütü bütünüyle deşifre edilememiştir. Örgütün adı resmî kayıtlara doğrudan yansımamış, yalnızca yedi–sekiz el yazması nüshası bulunduğu belirtilen örgüt programına da fiilen ulaşamamıştır. Bununla birlikte, şehir Ermenilerinden Çarıkçıyan kardeşlerin Heyet-i Tahkikiye Komisyonu'na sundukları çeşitli örgüt mühürleri ve programları, ihtilalci faaliyetlerin münferit değil, örgütlü ve planlı bir çerçevede yürütüldüğü kanaatini güçlendirmiştir.

Ancak Çarıkçıyan kardeşlerin sahte senet ve sahte imza gibi suçlardan sabıkalı olmaları, bu iş birliğinin güvenilirliğini tartışmalı hâle getirmiştir. Nitekim bu durum, ihtilalci çevreler tarafından valiliğin yürüttüğü arama ve tahkikat faaliyetlerini itibarsızlaştırmak amacıyla siyasi bir enstrümana dönüştürülmüştür. Çarıkçıyanların sağladığı bilgilerin sahte olduğu ve bu verilere dayanılarak masum kişilere eziyet edildiği iddiası, Kırımyan taraftarlarının etkisi altındaki Van Ermeni Ruhanî ve Cismanî Meclisi üyelerinin imzasıyla Artin Dadyan Paşa aracılığıyla Saltanat makamına kadar taşınmıştır.⁴⁰

38 BOA, Y. PRK. MYD, 8/30, lef 1, 9 Şubat 1304/21 Şubat 1889.

39 BOA, Y. PRK. UM, 14/43, 8 Mart 1305/20 Mart 1889.

40 BOA, Y. PRK. MYD, 8/30, lef 2, 13 Şubat 1304/25 Şubat 1889.

Bu gelişmeler üzerine Sultan II. Abdülhamid'in doğrudan emriyle, Çarıkçıyan kardeşlerin ifadelerine başvurulmak üzere İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Heyet-i Tahkikiye Komisyonu üyesi Polis Memuru Nuri Efendi refakatinde⁴¹, ele geçirilen mühür ve belgelerle birlikte İstanbul'a sevk edilen kardeşler, Yıldız Sarayı'nda teşekkül eden Komisyon-ı Mahsus huzurunda yazılı ve sözlü beyanda bulunmuşlardır.

Abraham ve Nazaret Çarıkçıyan kardeşler, 1 Mart 1889 tarihli yazılı ifadelerinde⁴², Van'daki ihtilalci faaliyetlerin tesadüfî yahut dağınık girişimler olmadığını, bilakis uzun süredir inşa edilen hiyerarşik ve planlı bir örgütlenmeye dayandığını belirtmişlerdir. Kendi beyanlarına göre, 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı'ndan itibaren Rus ve İngiliz konsolosluklarının himayesi altında faaliyet gösteren ihtilalci unsurlar, Avrupa'daki Ermeni çevrelerin telkinleri doğrultusunda hareket etmiş; uygun siyasal ve askerî şartlar oluştuğunda bağımsızlık hedefiyle silahlı bir isyan başlatmak üzere hazırlık yapmışlardır.

Bu hazırlık sürecinin ilk aşamasında, propaganda yoluyla taraftar kazanmak amacıyla “Kulüp” adı altında gizli bir gece cemiyeti kurulmuştur. Ardından “Tahrir-i Asker” adıyla teşkil edilen yapı, kısa süre içinde “Fedai” adını almıştır. Çarıkçıyan kardeşler, bu örgüte ait mühürleri bizzat temin ederek Van'daki Heyet-i Tahkikiye Komisyonu'na teslim ettiklerini özellikle vurgulamışlardır. Daha sonra, Rus Konsolosu ile dışarıdan gelen Ermenilerin iştirakiyle “Hanamadar” adlı bir yapılanma oluşturulmuş; bu yapı üzerine daha merkezî ve kapsamlı bir örgütlenme olarak “Haygagan” inşa edilmiştir. Haygagan'a ait basılı program ile iki mührün de yine taraflarınca Heyet-i Tahkikiye Komisyonu'na sunulduğu ifade edilmiştir.

Kardeşlerin anlatımına göre, Haygagan örgütünün yönlendirmesiyle şehir merkezinde ve vilayetin diğer idarî birimlerinde çok sayıda alt örgüt teşekkül etmiş; Van merkezinde kurulan “Mamıkonyan” örgütünün mührü de aynı şekilde komisyona teslim edilmiştir. Bu örgütlerin savaş sonrasında bölgede artan silah bolluğundan faydalanılarak Müslümanlardan tüfek satın alındığı dile getirilmiştir. Söz konusu silahların bir bölümünün, ihtilalci çevrelerle temas hâlinde olduğu ileri sürülen Timuroğulları ailesine ait handa ele geçirildiği de özellikle kaydedilmiştir.

41 BOA, Y. PRK. MYD, 8/30, lef 1, 9 Şubat 1304/21 Şubat 1889. İfadelerini “Nazaryan” soyadı ile imzalayan Abraham ve Nazaret kardeşler, diğer resmî yazışmalarda “Çarıkçıyan” soyadını kullanmışlardır (Örneğin bkz. BOA, Y. PRK. AZN, 4/20). İsimlendirmeye ilişkin karışıklığı önlemek amacıyla bu çalışmada “Çarıkçıyan” soyadı tercih edilmiştir.

42 BOA, Y. MTV, 39/73, lef 4, 1 Mart 1889.

Çarıkçıyan kardeşler, ifadelerinde ayrıca, verdikleri bu bilgilerin ihtilalci çevreleri rahatsız ettiğini; bu nedenle kendilerini susturmak amacıyla iftiraya uğradıklarını ve haksız biçimde tutuklandıklarını ileri sürmüşlerdir. Haklarında açılan sahtecilik davalarının, tanıklıklarını etkisizleştirmeye ve kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırmaya yönelik bilinçli bir girişim olduğunu savunmuşlardır.

Bu anlatı, Van'daki ihtilalci faaliyetlerin spontane tepkilerden ziyade, hiyerarşik, planlı ve dış bağlantılarla desteklenen örgütlü bir yapı içinde yürütüldüğüne işaret eden güçlü bir iç tanıklık olarak değerlendirilmiştir. Çarıkçıyan kardeşler, ihtilalci yapılanmanın deşifresine katkı sağlayan beyanları dolayısıyla birer Gümüş İmtiyaz Madalyası ile taltif edilmiş; yol masrafları için tahsis edilen beş bin kuruşa üç bin kuruş ilave edilerek uygun bir görevde istihdam edilmeleri hususunda Van Valiliği'ne talimat gönderilmiştir.⁴³ Kendilerine refakat eden Polis Memuru Nuri Efendi ise Beşinci Rütbeden Nişan-ı Mecidi ile taltif edilmiş ve komiserliğe terfi ettirilmiştir.⁴⁴

Vali Halil Bey'in raporları⁴⁵ ve Çarıkçıyan kardeşlerin beyanlarıyla ihtilalci çevrelerle doğrudan ilişkilendirilen Timuroğulları ise vilayetteki sorunların, adi suç failleriyle irtibat kuran ve bu kişileri himaye eden Halil Bey'in yetersiz idaresinden kaynaklandığını ileri sürerek Van'a bir teftiş heyeti gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁶

Tarafların karşılıklı iddialarını değerlendirmek üzere 20 Nisan 1889 tarihinde Yıldız Sarayı'nda toplanan Komisyon-ı Mahsus, meselenin Halil Bey ile Timuroğulları arasında şahsî bir idarî çekişmeden ibaret olmadığı; İslâm ve Ermeni unsurların, Timuroğulları ailesi ile Hasan Efendi etrafında kümelenen iki rakip yerel güç odağı arasında şekillenen yapısal bir siyasî rekabetin ürünü olduğu sonucuna varmıştır. Komisyona göre dosyada yer alan suçlamalar ve savunmalar, büyük ölçüde bu hizipleşmenin yansımaları olup, beyanların içeriğinden ziyade üretildikleri siyasî bağlam belirleyici nitelik taşımaktadır.

Bununla birlikte Komisyon, Halil Bey'in ihtilalci faaliyetleri deşifre etmesi nedeniyle söz konusu yerel güç odaklarının hedefi hâline gelmiş olabileceği ihtimalini de ihtiyatla değerlendirmiştir. Ancak Van'dan merkeze intikal eden

43 BOA, Y. MTV, 39/73, lef 1, 5 Temmuz 1305/17 Temmuz 1889.

44 BOA, İ. DH, 1134/88557; 1135/88589, 19 Nisan 1305/1 Mayıs 1889.

45 BOA, Y. PRK. MYD, 8/30, lef 1, 9 Şubat 1304/21 Şubat 1889.

46 BOA, İ. DH, 1295/102371, 10 Nisan 1305/22 Nisan 1889.

bilgilerin çelişkili niteliği, meselenin yalnızca merkezî belgeler üzerinden sağlıklı biçimde çözümlenemeyeceğini ortaya koymuştur. Bu nedenle Komisyon, gerilim hatlarının yerinde tespiti ve iddiaların sahada sınanması amacıyla bir teftiş heyeti gönderilmesini gerekli görmüştür. Bu teklif, Sultan II. Abdülhamid tarafından 22 Nisan 1889'da onaylanmış⁴⁷ ve Ferik Hayri Paşa başkanlığındaki Heyet-i Teftişiye, Halil Bey hakkında tahkikat yapmak üzere Van'a gönderilmiştir.⁴⁸

Teoriden Pratiğe: Çuh Gediği Vakası ve İhtilal Hareketinin İlk Kurşunu

Ermeni ihtilal hareketinin Van'daki gelişimi, ideolojik tahayyül ve örgütsel hazırlık safhalarının ardından kaçınılmaz biçimde fiilî bir sınamaya yönelmiştir. Armenagan programında açıkça yer alan silahlı mücadele stratejisi, ihtilalci taktiğin bir unsuru olarak silaha başvurulmasını öngörmüştür. Bu bağlamda Ermeni ihtilal hareketinin bilinen ilk silahlı eylemi, Van Valiliği hakkında başlatılan idarî tahkikatın hemen sonrasında, 24 Mayıs 1889 tarihinde Hakkâri-Van güzergâhındaki Çuh Gediği'nin Kanisipi mevkiinde gerçekleşmiştir.

İran'ın Heftvan kasabasından Van'a gitmek üzere Kürt kıyafetleri içinde ve silahlı olarak yola çıkan Rus tebaasından Kafkasya kökenli Vartan Koloşyan ile Vanlı Karabet Kulaksızyan ve Ohannes Akribasyan, Başkale Telgraf Müdürü Haydaroğlu Yusuf ve ailesine refakat eden zaptiyeler Derbaz bin İbrahim ve Yusuf bin İbrahim ile karşılaşmıştır. Zaptiyelerin yasa dışı biçimde taşınan silahların teslim edilmesini talep etmeleri üzerine ihtilalci grup bu isteğe ateşle karşılık vermiştir; çıkan çatışmada Koloşyan ve Akribasyan öldürülmüş, Kulaksızyan kaçmayı başarmış, her iki zaptiye yaralanmış ve olay yerinde bir Martini ile iki Rus yapımı Berdan tüfeği ele geçirilmiştir.⁴⁹

Bu yönüyle Çuh Gediği hadisesi, yalnızca Ermeni ihtilal hareketinin kayıtlara geçen ilk silahlı çatışması olmamış, aynı zamanda örgütlü ihtilalci faaliyetin silahlı propaganda evresine geçişinin somut bir göstergesi olmuştur. Eylem, hareketin teorik çerçevesini sahada sınamayı, devlet otoritesini doğrudan hedef almayı ve kamuoyunda sembolik bir şok etkisi yaratmayı amaçlamıştır.

47 BOA, İ. DH, 1295/102371, 10 Nisan 1305/22 Nisan 1889.

48 BOA, İ. DH, 1169/91402, 22 Kânunuevvel 1305/3 Ocak 1890.

49 BOA, Y. MTV, 43/75, lef 2, 24 Nisan 1306/6 Mayıs 1890.

Hadise ilk aşamada sıradan bir asayiş vakası izlenimi verse de, Polis Memuru Avedis Efendi tarafından yapılan olay yeri incelemesinde Kulaksızıyan'a ait bir cüzdan içinde ele geçirilen Ermenice günlük, notlar ve mektuplar, girişimin siyasal saikli ve örgütsel nitelikte bir terör eylemi olduğunu açık biçimde ortaya koymuştur. Bu belgeler, Çuh Gedîği vakasının münferit bir çatışma değil, ideolojik olarak kurgulanmış ve örgütsel hedeflerle bağlantılı bir silahlı terör eylemi olduğunu teyit eden kritik kanıtlar niteliği taşımıştır.

Kulaksızıyan'a ait belgeler, eylemin iki temel boyutunu netleştirmiştir. İlk olarak, diaspora merkezli yönlendirme mekanizmalarının etkinliği açığa çıkmaktadır. Londra'dan Avedis Badikyan tarafından gönderilen 25 Nisan 1889 tarihli mektupta, Van'da kurulan gizli örgütün (Armenagan) gecikmeksizin silahlı faaliyete geçmesi gerektiği vurgulanmıştır. Marsilya'dan Portukalyan tarafından gönderilen 27 Nisan 1889 tarihli mektupta ise Kulaksızıyan'ın Van'dan iletildiği yazıların gazetede yayımlandığı, bölgeye dair haber akışının sürdürülmesinin beklendiği, ayrıca Marsilya'da "Vatansever" adlı bir örgütün kurulduğu ve programından beş nüshanın gönderildiği bildirilmiştir. Bu mektupta Van'dan örgüte yeni üyeler kazandırılması ve maddî destek sağlanması da talep edilmiştir. Söz konusu yazışmalar, Avrupa merkezli, süreklilik arz eden ve koordineli bir ihtilalci ağın varlığına işaret etmekteydi.

İkinci olarak, Kulaksızıyan'ın günlüğündeki kayıtlar, eylem öncesinde katı gizlilik prensibine dayalı sistematik bir hazırlık yürütüldüğünü göstermiştir. Günlükte, sınırın Kürt kıyafetleriyle geçildiğine, geceleri ilerlenip gündüzleri dere yatakları ve mağaralarda gizlendiğine dair ayrıntılı notlar bulunmaktaydı. Ayrıca 6 Mart 1889 tarihli "Son Kararım" başlıklı nottaki "iki genç arkadaşımın birlikte milletin kurtuluşu uğruna gerekirse ölme kararı aldık" ifadesi, girişimin münferit bir macera değil, planlı ve örgütlü bir eylem olduğunu somut biçimde ortaya koymaktaydı.⁵⁰

Hadiseyi 20 Haziran 1889 tarihli telgrafla⁵¹ Babîâlî'ye bildiren Halil Bey, elde edilen kanıtlar doğrultusunda olayın sıradan bir eşkıyalık vakası değil, siyasal saikli ve örgütlü bir girişim olduğunu belirtmiş; Ermeni toplumunda geleneksel eşkıyalığın yaygın olmadığına dikkat çekerek hadiseyi "politika şekaveti" (terör eylemi) olarak tanımlamıştır.

50 BOA. Y. PRK. AZN, 4/6, lef 1, 19 Teşrinievvel 1305/31 Ekim 1889.

51 "Van Vilayetinden Varid Olan Telgrafname Sureti," *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2310, 14 Haziran 1305/26 Haziran 1889, 4.

Bununla birlikte Halil Bey, telgrafında bazı hususları—muhtemelen hakkında yürütülen idarî soruşturmanın baskısı altında— kendi idari rolünü ve inisiyatifini merkez nezdinde olduğundan daha güçlü gösterecek biçimde mübalağa ederek aktarmıştır. Tesadüfî bir silahlı teması, önceden alınan istihbarat doğrultusunda planlanmış bir operasyon gibi sunmuş; üç kişilik grubu sekiz kişi olarak göstermiş ve altı eşkıyanın firar ettiğini bildirmiştir. Kimlikler henüz tespit edilmemişken cesetlerden birinin “Eçmiyazin’de mefseted eğitimi almış bir eşkıya reisi” olarak nitelediği Kulaksızyan’a ait olduğunu ileri sürmesi de bu çabanın parçası olmuştur.⁵²

Ermeni ihtilal hareketinin ilk silahlı eylemi olması sebebiyle hadise merkezî idare açısından stratejik bir önem taşımıştır. Faillerin kısa sürede etkisiz hâle getirilmesi ve örgütsel ağlarının açığa çıkarılması, hareketin erken dönem radikalleşme dinamiklerine ilişkin önemli bir istihbarî kazanım olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle Halil Bey’in raporu İstanbul basınında yayımlanmış⁵³; Halil Bey birinci, olayın aydınlatılmasındaki katkıları nedeniyle Avedis Efendi ise dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edilmiştir.⁵⁴

Olayda yer alan Kulaksızyan ve beraberindeki şahıslar, ihtilalci çevrelerde tanınan ve bölgesel ölçekte faaliyet yürüten aktörlerdi. Kulaksızyan, Eçmiyazin’deki tahsilini tamamladıktan sonra Van’a dönmüş; ardından İran’ın Heftvan kasabasına giderek öğretmenlik yapmaya başlamış⁵⁵ ve burada Armenagan üyesi Ohannes Akribasyan ile Vartan Koloşyan’la birlikte Van havzasındaki ihtilalci faaliyetleri örgütlemek amacıyla Osmanlı topraklarına düzenli biçimde gidip gelmiştir. Bu süreçte Akribasyan, uzun yıllar boyunca Van ile Kafkasya arasında tek başına seyahat etmiş; özellikle Kafkasya–Muş hattındaki geçişlerinde zaman zaman işportacı kılığına girerek ihtilalci fikirlerin ve “millî kurtuluş” söyleminin bölgeye taşınmasında aktif rol oynamıştır. Koloşyan ise Moskova’dan hareketle Tiflis, Salmas ve Van güzergâhını izleyerek Bitlis’e ulaşmış; 1886–1887 yıllarında burada tanıştığı

52 BOA, Y. MTV, 43/75, İef 2, 24 Nisan 1306/6 Mayıs 1890.

53 “Van Vilayetinden Varid Olan Telgrafname Sureti,” *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2310, 14 Haziran 1305/26 Haziran 1889, 4.

54 BOA. İ. DH, 1140/88981, 11 Haziran 1305/23 Haziran 1889; “Taltifat,” *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2309, 13 Haziran 1305/25 Haziran 1889, 4.

55 “Van Vilayetinden Varid Olan Telgrafname Sureti,” *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2310, 14 Haziran 1305/26 Haziran 1889, 4.

Akribasyan'la temasını sürdürdükten sonra Heftvan'a geçerek Armenagan hareketi içinde Kulaksızyan'la birlikte faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁵⁶

Tam da bu tür sınır-aşan örgütsel temasların yoğunlaştığı ve Van merkezli ihtilalci ağın kurumsallaşma eğilimi gösterdiği bir safhada, Kulaksızyan'ın bir arkadaşıyla birlikte öldürüldüğünün resmî olarak duyurulması, ihtilalci Ermeni çevrelerinde güçlü bir duygusal ve politik yankı yaratmıştır. Öldürülen örgüt mensupları “şehit” olarak yüceltilmiş⁵⁷; Osmanlı karşıtı şiir ve şarkılar kaleme alınmış ve bu metinler Kafkasya'daki örgüt çevrelerine ulaştırılmıştır.⁵⁸ Ruscuk'taki örgüt mensupları, 11 Temmuz 1889'da Ermeni kilisesinde düzenledikleri ayinle Kulaksızyan ve arkadaşlarını anmış; tören sonrasında Kırkor Tepeyan, yaptığı konuşmada Çuh Gediği hadisesinin örgüt açısından taşıdığı sembolik değeri ve “fedakârlık” ideolojisini yücelten bir siyasal dil inşa etmiştir. Bu konuşmada, Halil Bey'in müdahalesinin paradoksal biçimde Ermeni bağımsızlığı idealini güçlendirdiğine dair vurgular öne çıkmıştır.⁵⁹

Algı Savaşı: Olayı Örgütsel Bağlamından Koparma Girişimleri

Van'daki ihtilalci çevreler, örgütsel bağların açığa çıkmasının yaratacağı tahribatı sınırlamak amacıyla, Çuh Gediği hadisesini sıradanlaştırmaya dönük çok katmanlı bir karşı söylem üretmiştir. Bu söylemin en belirgin örneği, hadisenin basına yansımalarının hemen ardından Sadaret aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'e gönderilen, aralarında Murahhasalık Cismanî ve Ruhanî Meclis üyeleri ile şehrin nüfuz sahibi bazı Ermenilerinin de bulunduğu kırk sekiz imzalı 9 Temmuz 1889 tarihli telgraf⁶⁰ olmuştur.

Söz konusu telgraf, resmî açıklamanın mübalağalı unsurlarına ve kimlik tespitine ilişkin hatalarına dikkat çekerek Halil Bey'in raporunu tümüyle “gerçek dışı” olarak nitelendirmiş; böylece olayın siyasal ve örgütsel arka planını görünmez kılmayı ve hadisenin anlam çerçevesini bilinçli biçimde “adi bir vaka” düzeyine indirgemeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, hadisenin planlı bir zaptiye operasyonu değil, tamamen tesadüfî bir karşılaşma olduğu;

56 Anahide Ter Minassian, “Birbirine Karışan Hatıralar,” *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, çev. Aslı Türker-Ece Erbay, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), 110-111

57 Minassian, age., 111.

58 BOA, HR. SFR. 1, 79/64.

59 BOA, HR. TO, 342/132, 6 Temmuz 1305/18 Temmuz 1889.

60 BOA. Y. A. HUS, 227/53, lef 2, 27 Haziran 1305/9 Temmuz 1889.

sekiz kişilik bir çete değil, üç sıradan yolcunun söz konusu olduğu, yolcuların silahlarını teslimi sırasında yaşanan bir arbedede iki kişinin öldüğü ve bir zaptiyenin yaralandığı ileri sürülmüştür. Böylece olay, kasıt ve örgütsel saikten arındırılmış rutin bir güvenlik temasının beklenmedik biçimde tırmanmasından ibaret bir “talihsiz kaza” olarak sunulmuştur.

Telgrafın en güçlü retorik müdahalesi, resmî söylemde “eşkıya reisi” olarak sunulan Kulaksızyan’ın hayatta olduğunun ısrarla vurgulanması olmuştur. Telgrafta Kulaksızyan’ın Heftvan’da bulunduğu ve görevini sürdürdüğü belirtilmiş; ölen kişilerden birinin Ohannes Akribasyan olduğu, diğer iki kişinin kimliklerinin ise netleştirilemediği ifade edilmiştir. Bu vurgu, hem Kulaksızyan’ın olaydaki muhtemel merkezi rolünden soyutlamaya yönelik bilinçli bir söylemsel müdahale işlevi görmüş hem de Valiliğin anlatısının meşruiyetini zayıflatmayı amaçlayan bir stratejik araç olarak kullanılmıştır.

Ayrıca telgraf, Valiliğin Kulaksızyan’ın Eçmiadzin’de tahsil görmesi nedeniyle Katogikosluğu “mevsedet ocağı” gibi göstermeye yönelik söylemini reddetmiş; bunun tüm Ermeni cemaatini töhmet altında bırakan bir karalama olduğunu belirtmiştir. Böylece hadise, yalnızca adlî bir soruşturma konusu olmaktan çıkarılarak, toplumsal ve kurumsal düzeyde yürütülen bir meşruiyet mücadelesine dönüştürülmek istenmiştir.

Buna ek olarak telgrafta, Ermeniler arasında “eşkıyalık geleneği” bulunmadığı özellikle vurgulanmış; Londra kaynaklı mektubun yazarı olarak gösterilen Badikyan’ın ne Vanlı ne de Ermeni olduğu, Portukalyan’ın ise daha önce Ermeni cemaatinin şikâyetiyle sürgün edildiği hatırlatılarak olayın “yerel Ermeni” kaynaklı olmadığı iddiası güçlendirilmiştir.

Halil Bey, kırk sekiz imzalı telgrafı sıradan bir tekzip girişimi olarak değil, devletin resmî anlatısını etkisizleştirmeyi ve hadisenin meşruiyet alanını ihtilalci çevreler lehine dönüştürmeyi hedefleyen örgütlü bir karşı söylem olarak değerlendirmiş ve imzacıları hakkında derhâl adlî işlem başlatmıştır.

Soruşturma kapsamında, Vilayet İdare Meclisi ve İstinaf Mahkemesi’nin Ermeni azalarından Karabet Natanyan ve Sahak Sabuncuyan ile Alaybeyi ve Polis Komiserinden oluşan komisyonun aldığı ifadeler sonucunda, imzacıların büyük bölümü telgraftaki iddialardan rücu ederek aldatıldıklarını beyan etmiştir. Ancak şehir eşrafından ve aynı zamanda Murahhasalık Cismanî

Meclisi üyesi nüfuz sahibi yedi kişi—Mıgırdıç Marutyan, Artin Terzibaşyan, Artin Kalaccıyan, Vartan Kalaccıyan, Ohannes Keşişyan, Ohannes Abadyan ve Karabet İşhanyan—iddialarında ısrar etmiş ve beyanlarını müfettiş huzurunda da ispatlayabileceklerini ileri sürmüştür.

Bu direnç üzerine anılan kişiler, “politika eşkıyasıyla fikir ve eylem birliğinde bulunmak” ve “zaptiyelere iftira atmak” suçlamalarıyla 5 Ağustos 1889’da tutuklanarak adliyeye sevk edilmiştir.⁶¹ Ne var ki İstinaf Mahkemesi Müddeiumumiliği’nin, sanıkların tutuklu yargılanmalarının usul ve kanuna aykırı olduğu yönündeki mütalaası, yargı organı ile Vali Halil Bey arasında belirgin bir yetki ve yorum çatışması doğurmuştur.

Tahliye kararına kesin biçimde karşı çıkan Halil Bey, siyasi nitelikli suçlardan itham edilen kişilerin beraat kararı olmaksızın salıverilemeyeceğini bildirerek yargı makamının yaklaşımını açıkça reddetmiştir. Ayrıca sanıkların, Van İstinaf Mahkemesi Müddeiumumisi Ali Yaver Efendi ve bazı adliye mensuplarıyla uygun olmayan yakın ilişkiler içinde olduklarını, bu durumun ise yargı sürecinin tarafsızlığını zedelediğini ileri sürmüştür.⁶²

Halil Bey, iddialarını desteklemek üzere, sanıklar ile adı geçen adliye görevlilerinin birlikte düzenledikleri içkili eğlenceler, bağ evlerinde gerçekleştirilen toplantılar ve bu ortamlarda kurulan dayanışma ağları hakkında ayrıntılar içeren Polis Komiserliği’nin 7 Ağustos 1889 tarihli jurnalini de İstinaf Mahkemesi Müddeiumumiliği’ne iletmıştır.⁶³

Şehrin nüfuzlu eşrafından yedi kişinin Çuh Gediği hadisesiyle irtibatlandırılarak tutuklanması, Ermeni cemaati içindeki derin iç ayrışmayı görünür kılmıştır. Ermeni toplumunun bir kesimi, 13 Ağustos 1889 tarihli ve yüz on dört imzalı telgrafla Saltanat makamına başvurarak, halkın Valiliğin uygulamalarını desteklediğini, Çuh Gediği’nde “hak ettiği cezayı gören eşkıyaya” arka çıkan sanıkların yargılanmasının da memnuniyetle karşılandığını bildirmiştir.⁶⁴

Buna karşılık ruhanî önderler, tüccarlar ve kentlin ileri gelenlerinden oluşan daha geniş bir grup, söz konusu şahısların devlete sadakatleriyle bilindiğini, tutuklamaların ise hukuka aykırı biçimde gerçekleştirildiğini belirterek Halil

61 BOA. Y. PRK. AZN, 4/6, lef 1, 19 Teşrinievvel 1305/31 Ekim 1889.

62 BOA. Y. PRK. AZN, 4/6, lef 3, 3 Ağustos 1305/15 Ağustos 1889.

63 BOA. Y. PRK. AZN, 4/6, lef 3, 26 Temmuz 1305/7 Ağustos 1889.

64 BOA, İ. DH, 1148/89489, 1 Ağustos 1305/13 Ağustos 1889.

Bey hakkında bini aşkın imza ile şikâyetle bulunmuş ve sanıkların derhâl serbest bırakılmasını talep etmiştir.⁶⁵

Bu yoğun şikâyetlerin Babıâli'ye ulaşması üzerine Sadaret makamı sürece doğrudan müdahil olmuş; yargılamanın usule uygun biçimde yürütülmesi gerektiğini hatırlatmış ve mahkemenin aksi yönündeki tutumuna rağmen on altı gündür tutuklu bulunan sanıkların tahliyesini sağlamıştır.⁶⁶

Tutukluların Sadaret makamının emriyle serbest bırakılması, muhalif çevrelerce merkezi idarenin Halil Bey aleyhine yöneldiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmış ve bu durum, bir süredir Kırımıyan taraftarı ihtilalci unsurların etkisi altında bulunan Ermeni Murahhasalığı'nı sürece doğrudan müdahil olmaya sevk etmiştir. Bu çerçevede 19 Eylül 1889 tarihli kapsamlı bir rapor⁶⁷ Van Heyet-i Teftişyesi'ne sunulmuş; raporun bir nüshası da Saltanat makamına arz edilmek üzere Patrikhane aracılığıyla Mabeyn-i Hümâyün Başkitabeti'ne iletilmiştir.⁶⁸

Sıradan bir şikâyet metni olmanın ötesine geçen bu rapor, saray bürokrasisini etkilemeyi amaçlayan bilinçli bir diplomatik söylem olarak kurgulanmış; yalnızca Halil Bey'in azlını değil, aynı zamanda ihtilal faaliyetlerine karşı yürütülen mevcut politikanın sınırlandırılmasını da hedeflemiştir. Tutuklamalara dayanak oluşturan kırk sekiz imzalı telgrafla içerik bakımından örtüşmekle birlikte, çok daha sistematik bir söylemsel çerçeveye sahip olan rapor, ihtilalci hareketleri “sahte milliyetperverlik” olarak nitelemiş ve cemaatin devlete bağlılığını özellikle vurgulamıştır. Eleştirel üslup “sadakat söylemi” içine yerleştirilerek saray nezdinde meşruiyet üretme amacı güçlendirilmiştir. Bu doğrultuda, Valiliğin Çuh Gediği hadisesine ilişkin anlatısı “maksatlı biçimde üretilmiş bir kurgu” olarak sunulmuş; olayın Halil Bey tarafından cemaat üzerindeki baskıyı artırmak amacıyla bilinçli biçimde manipüle edildiği öne sürülmüştür.

65 BOA. Y. PRK. AZN, 3/73, 4 Ağustos 1305/16 Ağustos 1889.

66 BOA, Y. MTV, 43/75, lef 2, 24 Nisan 1306/6 Mayıs 1890.

67 BOA. Y. PRK. AZN, 4/10, lef 1, 7 Eylül 1305/19 Eylül 1889. Bu rapor daha önce yayımlanmış olmakla birlikte, -özellikle belge tarihine ilişkin- ciddi okuma hataları nedeniyle tarihsel bağlamı yanlış kurulmuş ve metin sağlıklı biçimde değerlendirilememiştir. Bkz. Taner Aslan, “Van Ermeni Murahhasa Vekili Altıyan Kırkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler,” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020), 83-114.

68 BOA. Y. PRK. AZN, 4/10, lef 2, 11 Kânunuevvel 1305/23 Aralık 1889.

Raporda ayrıca, Çuh Gediği hadisesine ilişkin soruşturmayı yürüten aktörlerin kurumsal ve siyasal konumları tartışmaya açılarak, delillerin güvenilirliği sistematik biçimde sorgulanmıştır. Bu bağlamda, olay yerindeki incelemelerde görev alan ve faillerin örgütsel bağlarını ortaya koyan Avedis ile kırk sekiz imzalı dilekçedeki isimlerin sorgulanması ve tutuklanmasında rol oynayan Natanyan'ın geçmişte ihtilalci çevrelere yakın oldukları ileri sürülmüş; böylece soruşturmanın temel dayanaklarının tarafsızlığı bilinçli biçimde tartışmalı hâle getirilmiştir. Buna paralel olarak, Portukalyan'ın sürgününü talep eden Artin Terzibaşyan'ın "iş birlikçi" olarak sunulması ise Valiliğin söylemsel tutarlılığını zayıflatan bir çelişki olarak kurgulanmıştır.

Raporda, Valiliğin son iki yıldır ihtilalci faaliyetlere karşı yürüttüğü uygulamalar, münferit adli tedbirler olmaktan çıkarılarak sistematik bir "baskı siyaseti" anlatısı içine yerleştirilmiştir. Bu bağlamda Politika Tahkikat Komisyonu'nun, yaklaşık yirmi yıl önce kurulmuş ve savaş yıllarında kendiliğinden dağılmış öğrenci derneklerine ait bazı mühürleri "muzır" sayarak soruşturma konusu yaptığı ileri sürülmüş; oysa üç yıl önce lağvedilen "Hanamadar" (Şefkatkâr) derneğinin bir yetimler mektebi açarak kamusal fayda ürettiği vurgulanmıştır. Ayrıca varlığı bilinmeyen "Fedai" adlı bir örgüte atfedilen 1885 tarihli mührün Çarıkçıyan kardeşlerce imal ettirildiğinin tanık beyanları ve kendi ikrarlarıyla sabit olduğu iddia edilmiş; arama ve el koymalar ile kiliselere yönelik müdahaleler, geniş bir mağduriyet söylemi içinde yeniden çerçevelenerek resmî güvenlik anlatısının meşruiyeti tartışmaya açılmıştır.

Bu ana çerçevenin ardından rapor, Valiliğin Çuh Gediği hadisesine ilişkin resmî anlatısını dört düzlemde yürütülen sistematik bir delil eleştirisine tâbi tutmuştur:

(1) Sayısal ve Niteliksel Çürütme: Valiliğin "sekiz eşkıya" iddiası, raporda "üç yolcu" şeklinde ters yüz edilmiş; Karabet Kulaksızyan, Ohannes Akribasyan ve Vartan'ın Heftvan'dan Van'a giden üç öğretmen olduğu vurgulanarak hadisenin niteliği tamamen değiştirilmiştir. Böylece olay, "terör eylemi" kategorisinden çıkarılıp sıradan bir yolculuk sırasında yaşanan güvenlik hadisesine indirgenmiştir.

(2) Belgelerin Üretim Koşullarının İtibarsızlaştırılması: Valiliğin "eşkıya reisi" olarak öldürüldüğünü bildirdiği kişinin aslında Kulaksızyan değil, Akribasyan olduğu belirtilerek, resmi anlatının en somut dayanaklarından biri

zayıflatılmıştır. Bunun yanında, zanlıya ait olduğu iddia edilen “Son Notlarım” başlıklı metnin tanıklara, “hakikaten Kulaksızyan’a ait olup olmadığını bilmedikleri hâlde” baskı altında tasdik ettirildiği ileri sürülmüştür. Söz konusu belgenin içerik ve biçim açısından da geçersiz olduğu savunulmuştur. Rapora göre, eğer bu metin bir “ahitname” ise diğer iki arkadaşın imzasını da taşıması gerekir; yok eğer kişisel bir “mülâhaza” niteliğindeyse, o hâlde imza içermemesi beklenir. Bu tutarsızlıklar, belgenin biçimsel bütünlüğünü sorgulamakta ve yazılı kanıtların güvenilirliğini kökten sarsmayı amaçlamaktadır.

(3) Alternatif ve Karşıt Delillerin Sunulması: Rapor yalnızca Valiliğin iddialarını çürütmekle yetinmemiş; halktan gelen mektuplar, tüccar beyanları ve muteber şahısların ifadeleri gibi çeşitli karşı deliller sunmuştur. Kevork Bandikyan Efendi ve diğer saygın kişilerin verdiği bilgiler ile Kulaksızyan’ın mesleki geçmişine dair belgeler, sanıkların “eşkıya” vasfına uymadığını desteklemiştir.

(4) Olayın Sansürlenerek Karartıldığı İddiası: Rapor, Valiliğin tüm kaza ve köylerde bilgi akışını engellemeye çalıştığını; yollarda aramalar yapıldığını, mektuplara el konulduğunu ve bazı bölgelerde zorla sahte mazbatalar düzenletirildiğini iddia etmiştir. Bu baskı ortamında, Valiliğin eleştirileri susturmak amacıyla şehir eşrafından güvenilir kişileri karşıt grupların oluşturduğu bir komisyona havale ederek hukuksuz biçimde tutuklattığı öne sürülmüştür. “Dehşet”, “havf” ve “nefret” gibi güçlü ifadelerle oluşturulan bu mağduriyet dili, nihai olarak yüksek makamlardan adalet talebini pekiştirmiştir.

Son kertede söz konusu rapor, yalnızca adlî bir itiraz metni olmanın ötesine geçerek, devletin hakikat üretim mekanizmasına müdahale etmeyi hedefleyen siyasî bir metin niteliği kazanmıştır. Sayısal, kimliksel ve kronolojik çözümlenmeler yoluyla Valiliğin “ihtilal girişimi” çerçevesi sistematik biçimde parçalanmaya çalışılmış; Ermeni kilisesi bu yolla yalnızca yerel bir idari kararın tashihini değil, aynı zamanda merkezî otoritenin bilgi rejimini dönüştürmeyi ve soruşturmanın muhtemel siyasî sonuçlarını yeniden yapılandırmayı amaçlamıştır.

Yargı Süreci: Deliller ve Gerçeklik Örgüsünün Yeniden İnşası

Soruşturma sürecinde dikkat çekici bir kırılma, Valilik makamının sanıklarla kurduğu iddia edilen uygunsuz ilişkileri inceleyen Adliye Nezareti’nin

Müddeiumumî Ali Yaver Efendi'yi görevden alması ve yerine Osman Faik Efendi'yi tayin etmesiyle yaşanmıştır. Osman Faik Efendi, göreve başlamasından yaklaşık iki ay sonra dosyaya ilişkin incelemesini tamamlayarak 31 Ekim 1889 tarihli kapsamlı raporunu⁶⁹ Nezaret'e sunmuştur.

Söz konusu rapor, Çuh Gediği hadisesini delillere dayalı ve görece nesnel bir çerçevede ele almakla birlikte, olayın esas itibarıyla ihtilalci saiklerle gerçekleştirilmiş siyasal nitelikli bir şiddet eylemi olduğunu teyit etmektedir. Bununla birlikte raporda, Valilik makamının süreci kendi idarî konumunu güçlendirecek biçimde yeniden kurguladığı hususu da açıkça vurgulanmıştır. Buna göre, zaptiyelerle tamamen tesadüfî biçimde gerçekleşen karşılaşma “planlı bir operasyon” gibi sunulmuş; üç kişiden oluşan faillerin sekiz kişi olarak gösterildiği, Rus tebaasından olan Koloşyan'ın kimliğinin bilinçli biçimde siyasî çerçeveye oturtulmaktan imtina edilerek muğlaklaştırıldığı ve olaydan sağ kurtulan Kulaksızyan'ın ölü ele geçirildiğinin iddia edildiği belirtilmiştir.

Rapor, karşıt Ermeni çevrelerinin söylemini de analitik biçimde çözümlemiş; bu çevrelerin, eylemin örgütsel ve siyasal boyutunu görünmez kılmak ve muhtemel bağlantılarını perdelemek amacıyla olayı bilinçli biçimde sıradan bir adlî vaka olarak sunmaya yöneldikleri sonucuna varmıştır. Tutuklanan şahısların şehirdeki ekonomik ve toplumsal sermayelerini kullanarak adlî bürokrasi üzerinde nüfuz kurmaya ve süreci kendileri lehine yönlendirmeye çalıştıkları da raporun tespitleri arasında yer almıştır.

Osman Faik Efendi, Valilik tarafından ele geçirilen silah ve evrakın maddi delil niteliğini teyit ettikten sonra, delil setini genişleten yeni unsurlara da yer vermiştir. Bu bağlamda, çatışmadan sağ kurtulan Kulaksızyan'ın Heftvan'dan gönderdiği ve Armenia gazetesinin 9 ve 12 Ağustos 1889 tarihli sayılarında “Çuh Gediği Kavgasının Hikâyesi” başlığıyla yayımlanan mektubu, raporda merkezi bir kanıt olarak konumlandırılmıştır.

Kulaksızyan'ın mektubundaki olay örgüsüne göre, Karabet Kulaksızyan, Vartan Koloşyan ve Ohannes Akribasyan, 15 Mayıs gecesi Van'a gitmek amacıyla Salmas'tan hareket etmiş; Kürt kıyafetiyle sınırı geçerek geceleri ilerleyip gündüzleri gizlenmişlerdir. Başkale çevresinde silahlarını saklayarak Ermeni köylerinde faaliyet yürütmüş, taraftar devşirmeye yönelik girişimlerde

69 BOA, Y. PRK. AZN, 4/6, lef 1, 19 Teşrinievvel 1305/31 Ekim 1889.

bulunmuşlardır. 24 Mayıs'ta Çuh Gediği'nin Kanisipi mevkiinde, Başkale Telgraf Müdürü ve ailesine refakat eden on atlı zaptiye ile karşılaşmaları üzerine dağa doğru çekilmişler; ancak atlı takibin kaçıışı imkânsız kılması nedeniyle “esir düşmektense ölmeyi” göze alarak çarpışmaya karar vermişlerdir. Kulaksızyan ile Koloşyan Rus Berdan, Akribasyan ise Martini–Henry tüfeğiyle, birbirlerine yaklaşık üç yüz adım mesafe bulunan kayalıklar arasında mevzilenmiştir.

İlk atışı yapan Akribasyan, hedef aldığı onbaşıyı vuramamış; ancak onbaşının atını öldürmüş, ikinci atışıyla bir askeri öldürmüştür. Ardından Koloşyan ateşe başlamış; zaptiyeler her bir atışa üç mermiyle karşılık vermiştir. Zifır karanlık çöktükten sonra da süren çatışmada, mühimmatı tükenen Koloşyan, kendisine yaklaşan bir askeri hançerle öldürmüş; ardından kendini yaralayarak ölü taklidi yapmıştır. Zaptiyeler tarafından öldü sanılarak elbiseleri çıkarılmış; bu esnada Kulaksızyan karanlıktan yararlanarak yerini değiştirmiş ve izini kaybettirmiştir.

Zaptiyelerin bölgeden ayrılmasının ardından geri dönen Kulaksızyan, kanlar içerisindeki Koloşyan'ı ağır yaralı olarak bulmuş; Koloşyan, Kulaksızyan'ın dizleri üzerinde “intikam” diyerek hayatını kaybetmiştir. Kulaksızyan, Akribasyan'ı ise göğsünden iki kurşunla vurulmuş halde ölü bulmuştur. Kulaksızyan, çok sevdiği arkadaşlarının cesetlerine kapanarak uzun süre gözyaşı dökmüş ve gece yarısı Salmas'a dönmek üzere oradan ayrılmıştır. Yolu üzerindeki dostlarından birinin sağladığı Kürt hizmetkârlar eşliğinde üç gün içerisinde sınırı aşarak İran'a geçmeyi başarmıştır.

Olayın siyasî amaçlı bir terör eylemi olduğunu açık biçimde itiraf eden Kulaksızyan'ın mektubu, Çuh Gediği hadisesini örgüt mensuplarını motive etmek ve potansiyel sempatizanlar nezdinde meşruiyet üretmek amacıyla bilinçli biçimde dramatize etmiştir. Metin, üç eylemcinin sayıca ve lojistik bakımdan üstün devlet güçlerine karşı “kahramanca direniş” sergilediğini ileri sürerek, başarısızlıkla sonuçlanan silahlı eylemi fedakârlık, cesaret ve “ölümü göze alma” retoriği üzerinden mitolojik bir anlatıya dönüştürmeye yönelmiştir. Bu söylem, dönemin ihtilalci örgütlerinin taban mobilizasyonunda yaygın şekilde başvurduğu sembolik inşa stratejileriyle örtüşmektedir.

Rapor, Kulaksızyan'ın beyanlarının diğer maddî ve adlî delillerle de teyit edildiğini ortaya koymuştur. Resmî zaptiye kayıtlarında bir atın eşkıya ateşiyle

vurulduğuna ilişkin bulgular; iki zaptiyede hem ateşli silah hem de kesici alet yaralarının tespit edilmiş olması ve maktullerin önden vurulduklarının belirlenmesi, taraflar arasında yakın mesafeli bir çatışmanın gerçekleştiğine işaret eden kanıtlar olarak değerlendirilmiştir.

Raporda ayrıca eylemin ideolojik arka planı, ele geçirilen metinler üzerinden sistematik biçimde analiz edilmiştir. Kulaksızyan ve Akribasyan'ın Heftvan'daki ikametlerinden temin edilen "Alfabeyi Tamamladıktan Sonra Milletçe Okunacak Kitap" adlı şiir derlemesi ile "Bulgaristan'ın Bağımsızlığı ve Bulgar İsyanının Önderleri" başlıklı eser, şiddeti meşrulaştıran ve silahlı ayaklanmayı teşvik eden bir düşünsel çerçeve kurdukları gerekçesiyle ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Özellikle Bulgar isyanının model olarak sunulması ve "kan dökmeden bağımsızlık olmaz" fikrinin sistematik şekilde tekrarlanması, eylemin spontane değil, aktarılmış ve içselleştirilmiş bir ihtilalci repertuvaya dayandığına delil olarak gösterilmiştir.

Rapor, eylemin ihtilalci niteliğini görünmez kılmaya yönelik karşı anlatılara da yer vermiştir. Hakkâri Murahhasa Vekili ve Cismanî Meclis Reisi ile Çuh Gediği yöresindeki bazı Müslüman ve Ermeni unsurların yazılı ihbarlarına dayanılarak, bu süreçte yalnızca belirli Ermeni çevrelerinin değil, Portukalyan'la geçmişte yakın temas hâlinde bulunduğu belirtilen Timuroğulları ailesinin de etkili bir rol oynadığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda Timuroğulları'nın, aralarında akrabalık bağları bulunan Şeyh Hamit ve adamları vasıtasıyla faillerin "eşkiya" değil "sıradan yolcular" olarak gösterilmesine yönelik bir mazbata tanzim ettirdikleri vurgulanmıştır.

Akribasyan'ın kardeşi Karabet'in 20 Temmuz 1889'da Saltanat makamına ve Sadaret'e gönderdiği telgraf, raporda anahtar bir "iç tanıklık" olarak değerlendirilmiştir. Karabet, kardeşinin ihtilalci çevrelere katıldığını teyit etmiş; buna karşın bazı yerel aktörlerce "sıradan yolcu" anlatısını mahkemeye taşımaya için yönlendirildiğini belirtmiştir. Bu kapsamda, Mıgırdıç Marutyan'ın dava açması hâlinde masrafları karşılamayı ve ailesinin geçimini üstlenmeyi vadettiğine ilişkin beyanları da delil olarak değerlendirilmiş; böylece yerel eşrafın örgütsel şiddetin siyasal niteliğini gizlemeye dönük bilinçli bir strateji izlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Raporun son bölümünde, Valilikçe faillerle "fikir ve eylem birliği" suçlamasıyla tutuklanan yedi kişi hakkındaki adli süreç ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Van'ın

nüfuzlu ailelerine mensup bu şahısların, yetki alanları dışındaki olaya aşırı ilgi göstermeleri; Kulaksızyan'ın yakınları dahi kendisinden haber alamazken hayatta olduğunu kesin bir dille ileri sürmeleri ve siyasal mahkûmların affı dolayısıyla yetkisiz teşekkür telgrafları göndermeleri, eylemcilerle organik bağ ihtimalini güçlendiren emareler olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, tutuklu yargılanmaları gerekirken bazı adlî görevlilerle kurdukları ilişkiler sayesinde usulsüz biçimde serbest bırakıldıkları iddia edilmiştir.

Söz konusu usulsüzlüklerde rol aldıkları ileri sürülen kişilerin, kısa süre önce görevden alınan Müddeiumumî Ali Yaver Efendi ile Heyet-i İthamiye Reisi Naşit Efendi, Müstantik Osman Efendi ve Sıtkı Efendi olduğu belirtilmiştir. Bu görevlilerin, yetki sınırlarını aşarak dosyayı bilinçli ve planlı biçimde kendi uhdesine aldıkları ve süreci sanıklar lehine yönlendirdikleri iddia edilmiştir. Özellikle Osman Efendi'nin, Heyet-i Temsiliye'ye tevdi edilmesi gereken evrak üzerinde "kopya çıkarma" bahanesiyle tahrifat yaptığı iddiası, yargı sürecinin bütünlüğüne ilişkin ağır bir zafiyet olarak değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede Müddeiumumî Osman Faik Efendi, siyasî niteliği ve kamuoyuna açık muhtemel yansımaları itibarıyla bu denli hassas bir davanın, tarafsızlık vasfını yitirmiş ve meslekî yeterliliği tartışmalı bir kadronun tasarrufuna bırakılamayacağını vurgulamıştır. Davanın başka bir mahkemeye sevkinin ise dış politik dengeler açısından sakınca doğurabileceğini belirterek, adı geçen adlî görevlilerin dosyadan tecrit edilmesini talep etmiştir.

Krizin Derinleşmesi: Yönetmel Çözüm ve Siyasal Kutuplaşma

Valilik hakkındaki şikâyetleri tahkik etmek üzere Van'a gönderilen Heyet-i Teftişîye, Çuh Gediği hadisesine ilişkin raporunu 21 Ocak 1889 tarihinde⁷⁰ Yıldız Sarayı'nda teşekkül eden komisyona sunmuştur. Gizli ve açık istihbarat kanallarından derlenen çok katmanlı bir veri setine dayanan rapor, olayı yalnızca adlî bir vaka olarak ele almakla yetinmemiş; mahallî iktidar ilişkileri, idarî kapasite sorunları ve devlet-toplum etkileşiminin gerilim alanlarını da kapsayan yapısal bir analiz çerçevesi ortaya koymuştur.

Heyet, Vali Halil Bey'in hadiseyi siyasal ve bürokratik konumunu güçlendirmek amacıyla bilinçli biçimde büyüttüğü yönündeki tespiti teyit ederek Müddeiumumî Osman Faik Efendi'nin değerlendirmeleriyle aynı

70 BOA, Y. PRK. AZN, 4/6, lef 2, 9 Kânunusani 1305/21 Ocak 1890.

çizgide konumlanmıştır. Raporda kriz, yalnızca tekil bir olay olarak değil, idarî karar alma süreçlerindeki yapısal aksaklıkların bir sonucu olarak ele alınmış; yönetim pratiklerindeki bozulmaların krizi derinleştirdiği vurgulanmıştır. Bu çerçevede, Ermeni ileri gelenlerinin Karabet Natanyan'ın yönlendirmesiyle “iş birlikçi” olarak nitelendirilip tutuklanmaları, delile dayalı yargısal yaklaşımın yerini siyasallaşmış güvenlik reflekslerinin aldığını gösteren somut bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Tutukluluğun on altı gün sürmesi ve ancak merkezî müdahaleyle sona erdirilmesi ise merkez-taşra ilişkilerindeki kırılğan hiyerarşik dengeyi görünür kılan kritik bir gösterge olarak kaydedilmiştir.

Raporda Karabet Natanyan'ın şahsî siciline özel bir vurgu yapılmıştır. Çuh Gedîği'nde öldürülen Akribasyan'ın kayınbiraderi olan Natanyan'ın, Portukalyan ile kurduğu yakın ilişkiler nedeniyle daha önce sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmış bir siyasî mahkûm olmasına rağmen, Vali Halil Bey tarafından serbest bırakılarak Vilayet İdare Meclisi ile Adliye Mahkemesi üyeliklerine usule aykırı biçimde dâhil edildiği kaydedilmiştir. Heyet, Natanyan'ın bu konumunu kullanarak yerel idarî yapı içinde fiilî bir nüfuz alanı oluşturduğunu; kendi çevresine mensup kişilerin kilit görevlere atanmasını sağlayarak vilayet ölçeğinde belirgin bir toplumsal ve siyasal kutuplaşmayı tetiklediğini tespit etmiştir.

Heyet-i Teftişîye'nin tespitlerine göre, Müslüman ve Ermeni cemaatleri kendi içlerinde iki karşıt hizip etrafında bölünmüştür. Bu bölünmenin bir kanadı Timuroğulları çevresinde, diğer kanadı ise Natanyan'ın desteklediği ve raporda “pespaye takımından türemiş” şeklinde nitelendirilen Hasan Efendi grubu etrafında şekillenmiştir. Ortaya çıkan hizipleşme, tarafların birbirleri aleyhine sistematik faaliyetler yürütmesiyle birlikte vilayetin umumî huzur ve asayişini ciddi biçimde zedeleyen bir mahiyet kazanmıştır. Heyet, söz konusu kutuplaşmanın yalnızca toplumsal bir ayrışmaya yol açmadığını; aynı zamanda yerel idarenin otorite kapasitesini aşındırdığını ve alınan idarî kararların meşruiyetini tartışmalı hâle getirdiğini vurgulamıştır.⁷¹

Heyetin 3 Ocak 1890 tarihli diğer raporunda ise Valiliğin “politika meselesi” olarak nitelendirdiği örgütsel faaliyetlere karşı yürüttüğü uygulamalar incelenmiş ve özellikle yasak yayınlarla mücadele kapsamında kurulan “Heyet-i Tahkikiye Komisyonu” sert biçimde eleştirilmiştir. Rapora göre,

71 BOA, Y. MTV, 43/75, lef 2, 24 Nisan 1306/6 Mayıs 1890.

ehliyetsiz ve çıkarıcı kişilerden oluşan bu komisyonun uygulamaları Ermeni halkını hükümetten uzaklaştırmış; ihtilalci çevrelere ise hükümet aleyhine elverişli bir propaganda zemini sunmuştur. Aramalarda ölçünün aşıldığı, yıllar önce yazılmış metinler veya şarkı sözleri nedeniyle kişilerin tutuklandığı, işkence boyutuna ulaşan muamelelerin yapıldığı ve Çarıkçıyan kardeşlerin sahte mühürleriyle hayalî örgütler ihdas edilip halk üzerinde baskı kurulduğu belirtilmiştir.

Heyet-i Teftişîye, vilayetçe ele geçirilen 2846 adet sakıncalı evrakın yaklaşık 2150'sinin 1855–1873 yılları arasında Yedikilise Manastırı matbaasında basılmış Ardzvi Vaspuragan gazetesi nüshaları ile şarkı sözleri, dinî ve ilmî eserlerden oluştuğunu tespit etmiştir. Geri kalan belgelerin ise yurt dışındaki ihtilalci çevrelerce gönderilen kitap, risale ve gazeteler olduğu kaydedilmiştir. Heyet, söz konusu materyalin büyük bölümünün doğrudan zararlı içerik taşımadığını kabul etmekle birlikte, mevcut şartlar altında yeni şikâyet ve karışıklıklara yol açmaması için manastırdaki eserlerin “dikkat çekmeyecek şekilde” imha edilmesini ve faal matbaanın oradan aldırılmasını önermiştir.⁷²

Yıldız Sarayı'nda Gazi Osman Paşa, Derviş Paşa ve Rıza Paşa'dan oluşan Komisyon-ı Mahsus, Heyet-i Teftişîye'nin raporları ışığında Van vilayetindeki yapısal krizin merkezinde Vali Halil Bey'in yönetim kapasitesine ilişkin sistematik zaafının bulunduğu sonucuna varmış ve görevden alınmasını uygun görmüştür.

Bu değerlendirme doğrultusunda komisyon, vilayet idaresinde kapsamlı bir yeniden yapılandırma önerisinde bulunmuştur. Natanyan ve çevresinin nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla Vilayet İdare Meclisi ile Adlî Daire üyelerinin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, sanıkları içki meclislerinde ağırladıktan sonra serbest bıraktıkları yönündeki iddialarla anılan Bidayet ve İstinaf Mahkemesi İkinci Reisleri Naşit Efendi ve İsmail Efendi ile Müstantik Osman Efendi'nin görev yerlerinin değiştirilmesi uygun görülmüştür.

Komisyon, tahkikat sürecinde usulsüzlüklere karıştığı düşünülen diğer görevliler hakkında da yaptırım önermiştir. Bu kapsamda, sahte örgüt mühürlerinin “gerçek” olduğu iddiasıyla İstanbul'a götürülmesine neden olan Komiser Nuri Efendi'nin, Çuh Gedîği olay yerindeki incelemeleri hatalı

72 BOA, İ. DH, 1169/91402, 22 Kânunuevvel 1305/3 Ocak 1890.

yürüterek kargaşaya yol açtığı belirtilen Avedis Efendi'nin ve Vali Halil Bey'e yakınlığıyla bilinen, yerel gerilimi tırmandırdığı ifade edilen Vanlı Hamid'in sürgün edilmesi uygun bulunmuştur.⁷³

Komisyon raporunun arzı üzerine Sultan II. Abdülhamid, sürgün ve görev yeri değişikliklerinin uygulanabilmesi için Van'a atanacak uygun bir vali adayının belirlenmesi görevini Serkatibi Süreyya Paşa'ya vermiştir. Süreyya Paşa, siyasî bakımdan hassas bir sınır vilayeti olan Van'da, İslâm ve Hıristiyan unsurlar arasındaki derin hizipleşmeleri yönetebilecek nitelikte tecrübeli bir aday bulunmadığını bildirerek, yapılacak atamanın mevcut krizi ağırlaştırma riski taşıdığını vurgulamış ve aday belirleme görevinin Babîâlî'ye yahut komisyona havalesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.⁷⁴ Böylece Süreyya Paşa, aday tespit sürecini zamana yaymış ve Halil Bey'in derhâl görevden alınmasını fiilen engellemiştir.

Vali değişikliğinin ertelenmesi, sürgün ve görev yeri tasarruflarını da fiilen askıya almış; bu durum, yerel rakip gruplar açısından yeni bir mobilizasyon alanı yaratmıştır. Halil Bey'in görevde kalması yahut azledilmesi yönündeki karşıt kampanyaların hız kazandığı bu süreçte, Van ulema ve eşrafının imzasıyla Saltanat makamına sunulan ve Avrupa basınındaki Van asayişinin bozulduğu ve Ermenilere baskı uygulandığı yönündeki iddiaları reddederek Halil Bey'in görevde kalmasını talep eden telgraf özellikle dikkat çekmiştir. Komisyon-ı Mahsus, nihai bir kanaate varmadan önce Heyet-i Teftişîye'den mütalaa talep etmiş; Heyet, söz konusu telgrafın Van Merkez Naibi ile Mektupçusu tarafından baskı ve tehdit yoluyla imzalatırıldığı sonucuna ulaşmıştır. Bu değerlendirme üzerine Komisyon-ı Mahsus, 15 Şubat 1890 tarihinde valinin değiştirilmesi yönündeki görüşünü yeniden arz etmiştir.⁷⁵

Buna rağmen merkezî idarede somut bir değişiklik yaşanmamış ve Halil Bey görevini sürdürmeye devam etmiştir. Bu aşamada, Halil Bey'in Çuh Gedîği hadisesi sonrasında "iş birlikçi" suçlamasıyla tutuklattığı Mıgırđıç Marutyân ile altı arkadaşının 25 Nisan 1890 tarihli telgrafi Komisyon-ı Mahsus'a ulaşmıştır. Söz konusu telgrafta, haksız yere tutuklandıkları, bu süreçte toplumsal itibarlarının ağır biçimde zedelendiği belirtilmiş; Heyet-i Teftişîye'nin önerilerinin sonuçsuz kalmasından duyulan hayal kırıklığı ise

73 BOA, Y. MTV, 41/101, lef1, 21 Kânunuevvel 1305/2 Ocak 1890.

74 BOA, Y. MTV, 41/101, lef2, 14 Cemaziyülevvel 1307/6 Ocak 1890.

75 BOA, Y. PRK. AZJ, 16/50, lef3, 3 Şubat 1305/15 Şubat 1890.

padişahın adaletine sığınan itaatkâr bir üslubuyla ifade edilmiştir.⁷⁶ Komisyon-ı Mahsus, bu başvuruyu da inceleyerek Halil Bey görevde kaldığı sürece yerel hizipleşmenin derinleşeceği ve yönetsel krizin kronik bir nitelik kazanacağı yönündeki kanaatini üçüncü kez bildirmiştir.⁷⁷

Artan baskı ortamında meşruiyet kaybı algısına sürüklenen Halil Bey, 1890 Temmuz ayı sonlarında azledildiğine dair aldığı gayriresmî bilgi üzerine makamını terk ederek Van'dan ayrılmıştır. Halil Bey'in vilayetten uzaklaşması, örgütlü ihtilalci unsurlar açısından yeni bir "siyasal fırsat penceresi" yaratmış; yaklaşık kırk kişilik silahlı bir Ermeni grubu, "Halil Bey'in dönemi bitti, İslamlar bundan sonra iyi gün görmeyecek" diyerek halkı açıkça tehdit etmiş ve İslami değerlere yönelik ağır hakaretlerde bulunmuştur. Aynı grup, hükümetle iş birliği yaptığı gerekçesiyle Abraham Çarıkçıyan'ın evine saldırmış; ancak Abraham'ın olay sırasında evde bulunmaması nedeniyle saldırı sonuçsuz kalmıştır.⁷⁸

Halil Bey'in ayrılışının doğurduğu güvenlik boşluğuna ilişkin 27 Temmuz 1890 tarihli telgrafın Yıldız'a ulaşması, merkezî otoritenin kararını tersine çevirmiş; Sultan II. Abdülhamid, artan güvenlik riski nedeniyle görevden alma tasarrufundan vazgeçmiş ve Gevaş'a ulaştığı tespit edilen Halil Bey'e 29 Temmuz'da acilen görev yerine dönmesi bildirilmiştir.⁷⁹ Bu karar, taşradaki ihtilalci silahlı hareketliliğin artık idarî bir mesele değil, doğrudan devlet egemenliğine yönelik bir güvenlik tehdidi olarak görüldüğünü göstermektedir. Böylece merkezî idare, Halil Bey'in sert yönetim tarzını siyasî tercih değil, olağanüstü koşulların dayattığı zorunlu bir güvenlik tedbiri olarak benimsemiş; uzlaşmacı yeniden düzenleme yerine kamu düzenini önceleyen ve zorlayıcı kapasiteyi esas alan bir karşı-ihtilalci güvenlik paradigmasına yönelmiştir.

Ne var ki Halil Bey'in görevde kalması, vilayetteki yapısal-idarî sorunları gideremediği gibi örgütlü ihtilalci faaliyetlerin etkili biçimde bastırılmasını da sağlayamamış; bunun sonucunda merkezî idareye Halil Bey lehinde⁸⁰ ve aleyhinde⁸¹ çelişkili bir bilgi akışı oluşmuştur. Bu süreçte Ermeni cemaatinin ruhani lideri Ahtamar Katogikosu Haçatur Efendi, Murahhasahane'nin karşıt

76 BOA, Y. MTV, 43/75, lef 3, 13 Nisan 1306/25 Nisan 1890.

77 BOA, Y. MTV, 43/75, lef 2, 24 Nisan 1306/6 Mayıs 1890.

78 BOA, İ. DH, 1188/92946, 16 Temmuz 1306/28 Temmuz 1890.

79 BOA, İ. DH, 1188/92946, 18 Temmuz 1306/29 Temmuz 1890.

80 BOA, Y. MTV, 49/16, lef 12, 25 Mart 1307/6 Nisan 1891.

81 BOA, Y. MTV, 49/16, lef 5, 6 Mart 1307/18 Mart 1891; BOA, Y. MTV, 49/16, lef 8, 22 Mart 1307/3 Nisan 1891.

görüŖüne rağmen Halil Bey'e destek verdiğini bildirmiŖ⁸² ve bu tutum yerel meŖruiyet dengeleri açısından dikkat çekici bir unsur teŖkil etmiŖtir.

Buna karŖılık, Van Kumandanı Mirliva Hamdi PaŖa baŖta olmak üzere askerî makamların Timuroğulları lehine pozisyon almaları⁸³, sivil idare ile askerî otorite arasındaki güç dengesini Halil Bey aleyhine çevirmiŖtir. Hamdi PaŖa'nın merkeze gönderdiği Ŗikâyetler üzerine Komisyon-ı Mahsus, toplumsal ve siyasal kutuplaŖmanın giderilebilmesi için Halil Bey'in görevden alınmasını yeniden zaruri bir tedbir olarak deđerlendirmiŖtir.⁸⁴

Mülkî ve askerî idare arasındaki eŖ güdümün fiilen çözümlenmesi, güvenlik ve istihbarat kapasitesinde derin zaafklar üretmiŖ; bu durum vilayetteki idarî krizi ađırlaŖtırarak yönetsel iŖleyiŖi kronik bir istikrarsızlık zeminine sürüklemiŖtir.⁸⁵ Biriken kurumsal gerilimlerin sonucunda Halil Bey, Komisyon'un yetersizlik tespitinden yaklaŖık iki yıl sonra, 31 Aralık 1891'de görevden alınmiŖ ve yerine Bahri PaŖa tayin edilmiŖtir.⁸⁶

Sonuç

Bu alıŖma, geç Osmanlı döneminde Ermeni ihtilalci hareketinin Van merkezli doğuşunu ve erken safhadaki kurumsallaŖma dinamiklerini, siyasal Ŗiddet, idarî pratikler ve söylemsel mücadeleler ekseninde analitik bir çerçeve de incelemiŖtir. Bulgular, Van'ın yalnızca yerel bir asayiş sahası değil; ihtilalci fikirlerin üretildiği, örgütsel ağların kurulduğu ve devlet–cemaat iliŖkelerinin keskin biçimde siyasallaŖtıđı kurucu bir merkez iŖlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Kırımıyan ve Portukalyan'ın Van'daki faaliyetleri, kısa vadede kitlesel bir hareket yaratamamıŖ olsa da, özellikle genç kuŖak üzerinde bıraktıkları ideolojik miras, Armenagan'ın teŖekkülünde belirleyici olmuŖ; böylece Van, literatürde ilk Ermeni siyasal örgütlenmesinin doğrudan mekânsal ve toplumsal zemini hâline gelmiŖtir.

Armenagan'ın programatik olarak silahlı mücadeleyi benimsemesi, Van'da Ŗekillenen askerî eğitim pratikleri, diaspora ile kurulan süreklilik arz eden

82 BOA, Y. MTV, 49/16, lef 10, 26 Mart 1307/7 Nisan 1891.

83 BOA, Y. MTV, 49/16, lef 4, 20 Ŗubat 1306/4 Mart 1891.

84 BOA, Y. MTV, 49/16, lef 1, 3 Mart 1307/15 Mart 1891.

85 BOA, Y. A. HUS, 254/26, lef 2, 26 TeŖrinisani 1307/8 Aralık 1891.

86 BOA, Y. PRK. A, 7/29, 19 Kânunuevvel 1307/31 Aralık 1891.

temaslar ve propaganda faaliyetleriyle somutlaşmıştır. Bu durum, ihtilalci hareketin spontane bir tepki değil, aktarılmış ve içselleştirilmiş bir ihtilalci repertuvara dayandığını göstermektedir. Çuh Gediği hadisesi ise Van merkezli bu örgütlenmenin ilk silahlı dışı vurumu olarak, hareketin yerel sınırları aşma niyetini ve şiddetin sembolik değerini açık biçimde ortaya koymuştur.

Hadise sonrasında gelişen süreç, Van'da ihtilalci hareketin yalnızca fiilî eylemlerle değil, anlamlandırma ve çerçeveleme mücadeleleri üzerinden de inşa edildiğini göstermiştir. Eylemi sıradanlaştırmaya ve örgütsel bağlamından koparmaya yönelik karşı-söylemler, yerel cemaat elitleri, adlî bürokrasi ve patrikhane kanalları üzerinden yürütülmüş; buna karşılık Valilik makamı, güvenlikçi bir anlatı üreterek idarî meşruiyetini tahkim etmeye çalışmıştır. Bu çift yönlü siyaset, Van'ı devletin güvenlik refleksleri ile ihtilalci stratejilerin doğrudan karşı karşıya geldiği bir deneyim alanına dönüştürmüştür.

Heyet-i Teftişîye raporları ve yargı sürecine ilişkin belgeler, merkezî idarenin Van'daki ihtilalci faaliyetlerle mücadelede tutarlı bir çizgi geliştiremediğini; yerel güç dengeleri, uluslararası hassasiyetler ve idarî kapasite sorunları arasında salındığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Halil Bey etrafında şekillenen kriz, Van'daki yönetsel zaafların ihtilalci hareket açısından nasıl bir siyasal fırsat yapısı ürettiğini göstermektedir.

Sonuç itibarıyla bu makale, Van'ı Ermeni ihtilalci hareketinin doğuş mekânı olarak konumlandırmakta; silahlı eylem, propaganda ve kurumsal nüfuz stratejilerinin iç içe geçtiği çok katmanlı bir süreç üzerinden erken dönem radikalleşmenin dinamiklerini ortaya koymaktadır. Van örneği, geç Osmanlı taşrasında siyasal şiddetin nasıl üretildiğini ve yönetildiğini anlamak bakımından, karşılaştırmalı tarih çalışmalarına güçlü bir analitik zemin sunmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Dâhiliye Nezareti, Mektubi Kalemi (DH. MKT), 1340/103; 1346/77; 1354/94; 1487/32; 1528/115, 1617/46.

Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 124/11.

Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR. MKT), 203/27; 784/34.

Hariciye Nezareti, Petersburg Sefaret (HR. SFR. 1), 79/64.

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO), 342/132.

İrade, Dâhiliye (İ. DH), 1134/88557; 1135/88589; 1140/88981; 1148/89489; 1169/91402; 1188/92946; 1295/102371.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT), 98/54.

Yıldız, Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 209/18; 227/53; 254/26.

Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 38-101; 39/73; 41/101; 43/75; 49/16.

Yıldız, Sadaret (Y. PRK. A), 7/29.

Yıldız, Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 30/6; 38/109.

Yıldız, Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ), 16/50.

Yıldız, Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN), 3/73; 4/6; 4/10; 4/20.

Yıldız, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD), 8/30.

Yıldız, Umumi (Y. PRK. UM), 11/28; 11/77; 14/43.

Gazeteler

Tercüman-ı Hakikat, nr. 2309, 13 Haziran 1305/25 Haziran 1889.

Tercüman-ı Hakikat, nr. 2310, 14 Haziran 1305/26 Haziran 1889.

Araştırma Eserler

Aslan, Taner. “Hamid Paşa’nın Van Valiliği.” *OTAM* Sayı 40, Güz (2016): 205-243.

Aslan, Taner. “Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kirkor’un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 83-114.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. Lefkoşa: Rüstem Yayınevi. 2001.

Hovannisian, Richard G.. “Ermeni Van/Vasburagan.” *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, editör Richard G. Hovannisian. çevirenler Serdar Aksoy vd., İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016: 7-20.

Karayan, Sarkis Y.. “Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914.” “Ermeni Van/Vasburagan.” *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, editör Richard G. Hovannisian. çevirenler Serdar Aksoy vd.. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016: 217-232.

Koçak, Sinan. *Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Süreli Yayınlarında Van İsyanı (1915): Aşhadank Gazetesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. 2025.

Mattei, Jean-Louis. “Mıgırdıç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğe).” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 42 (2012): 47-75.

Minassian, Anahide Ter. “Birbirine Karışan Hatıralar.” *Gülizar’ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, çevirenler Aslı Türker-Ece Erbay. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015: 103-148.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. Berkeley ve Los Angeles, California: University of California Press. 1975.

Öğün, Tuncay. “Van Vilayetinin Demografik Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri (1876-1908).” *Aşk ile Çalışan Yorulmaz - Ali Akıldız Armağanı - II*, editörler M. Y. Ertaş-İ. Yurdakul-Ö. F. Bölükbaşı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2024: 586-622.

Yavuz, Fikrettin. “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan.” *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2007): 257-289.